

Artykuły

ALAIN POULIQUEN

Institut National
des Recherches Agronomiques (INRA)
Francja

INTEGRACJA KRAJÓW EUROPY WSCHODNIEJ Z UNIĄ EUROPEJSKĄ: OD OŻYWIENIA DO KRYZYSU W ROLNICTWIE (część I)*

Dwadzieścia lat po upadku komunizmu sytuacja rolnictwa w dziesięciu krajach Europy Środkowo-Wschodniej¹, które weszły do Unii Europejskiej (UE) w latach 2004 i 2007, jest nadal silnie naznaczona dziedzictwem tamtego systemu i transformacją ustrojową. Aby wyjaśnić ścieżki rozwoju rolnictwa tych państw począwszy od 2000 roku, nie mówiąc już o próbie określenia dynamiki ich dalszego rozwoju, należy choć w ogólnych zarysach wyjść od analizy przemian systemowych zachodzących wcześniej, przynajmniej od lat 1989-1991. Skorzystano w tym celu z opracowania opublikowanego w 2001 roku². Zawiera ono analizę ogólną i porównanie funkcjonalnej oraz strukturalnej dynamiki zmian zachodzących w latach dziewięćdziesiątych XX wieku w rolnictwie poszczególnych PECO (*Pays d'Europe Centrale et Orientale* – Kraje Europy Środkowo-Wschodniej) kandydujących do UE. W części ogólnej autor owego opracowania odniósł się wtedy do głównych zjawisk zachodzących w rolnictwie tych krajów. Głęboka recesja po upadku systemu komunistycznego odbiła się – po pierwsze – negatywnie na produkcji rolniczej tych państw, a – po wtóre – dynamiczny wzrost gospodarczy, który nastąpił w państwach Europy Środkowo-Wschodniej (Polska, Węgry, Czechy, Słowacja i Słowenia) po roku 1993/94, nie doprowadził jednak do wzrostu produkcji rolniczej aż do 2000 roku, nawet mimo wysokiej ochrony celnej.

* Studium zostało opublikowane we wrześniu 2010 roku w roczniku DEMETER 2011. Przedrukujemy je za zgodą Autora w dwóch częściach, po przetłumaczeniu na język polski.

¹ Chodzi o dziesięć państw Europy Środkowo-Wschodniej, które stały się członkami UE: w maju 2004 r. Polska, Węgry, Czechy, Słowacja, Słowenia, Litwa, Łotwa i Estonia, a w styczniu 2007 r. Rumunia i Bułgaria. Studium nie obejmuje Cypru i Malty, których udział w badanej dynamice jest nieznaczący.

² Pouliquen A.: *Compétitivité et revenus agricoles dans les secteurs agroalimentaires des PECO. Implications avant et après adhésion pour les marchés et les politiques de l'UE. Résumé et texte complet*, s. 154. Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Rolnictwa i Rozwoju Wsi, październik 2001 roku. http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/ceeccomp/indeks_fr.htm

Zastosowany dla okresu po 2000 roku ten sam sposób analizy pozwala zrozumieć, dlaczego i w jaki sposób osiągnięcie i rozprzestrzenianie się silnego wzrostu gospodarczego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej kandydujących do Wspólnoty, oraz przygotowania i następstwa ich przystąpienia do UE, ostatecznie przyniosły ożywienie. Dzięki temu aż do 2008 roku występowało ożywienie w rolnictwie, powiązane z restrukturyzacją sektora. Jest to główny przedmiot niniejszego studium, który obejmuje cztery wątki. Pierwszy analizuje ramy instytucjonalne związane z rozszerzeniem rolnictwa UE na kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Drugi przedstawia główne funkcjonalne i strukturalne aspekty rozwoju rolnictwa nowych państw członkowskich w nawiązaniu do rozszerzenia UE i wzrostu gospodarczego. Trzeci pogłębia analizę interakcji pomiędzy dynamiką strukturalną a polityką krajową i UE, przy czym koncentruje się na przykładzie Polski. Natomiast w czwartym wątku ten ostatni schemat został wykorzystany do analizy innych krajów. W podsumowaniu podjęto próbę sformułowania głównych wniosków wynikających z tego badania dla przyszłości sektora rolnego i prowadzonej przez nowe państwa członkowskie UE polityki rolnej, z zastrzeżeniem ograniczeń spowodowanych dużą niepewnością związaną z obecnym kryzysem i brakiem danych statystycznych dotyczących pierwszych oznak oddziaływania kryzysu na rolnictwo.

Nim rozpoczęto analizę, wzięto pod uwagę przede wszystkim główne cechy charakteryzujące poszczególne państwa oraz cechy całej tej grupy, odróżniające ją od krajów UE-15. Tabela 1 zawiera informacje, będące wprowadzeniem do podjętej problematyki.

Podkreślmy przede wszystkim poważne różnice występujące pomiędzy nowymi państwami członkowskimi pod względem obszaru, demografii, ogólnego rozwoju gospodarczego i stanu rolnictwa. Dla przykładu, wkład samej tylko Polski w łączne wyniki i ogólne tendencje w analizowanych nowych państwach członkowskich wynosi około 40%. Jeśli dodamy do tego Rumunię (20%), Węgry (10%) i Czechy (10%), to łączny udział tych czterech krajów sięga 80%. Obserwuje się ponadto dysproporcje między poszczególnymi aspektami sytuacji społeczno-gospodarczej, które wystąpiły w latach 2007-2008.

Rozszerzenie UE na wschód spowodowało wzrost liczby konsumentów o 26%, ale realny wzrost popytu mierzony parytetem siły nabywczej PKB wzrósł tylko o 14%. Realna wartość PKB per capita w nowych państwach członkowskich wynosiła bowiem tylko 54% średniej dla UE-15 w 2008 roku, po silnym wzroście trwającym od 1995 roku. Rozszerzenie UE podwoiło poza tym zatrudnienie w rolnictwie Wspólnoty, powierzchnia UR zwiększyła się o 41%, ale wartość produkcji rolniczej wzrosła tylko o 19%. Odzwierciedla to wciąż niską, pomimo znaczących postępów po roku 2000, wydajność z hektara i jeszcze niższą wydajność pracy w stosunku do średniej dla UE-15. Wartość produkcji rolniczej w przeliczeniu na 1 mieszkańca tych państw nie przekraczała bowiem w 2007 roku 72% wielkości tego wskaźnika obliczonego dla państw UE-15. Rzeczywista wartość spożycia żywności na jednego mieszkańca w nowych państwach członkowskich sięgała natomiast 76% poziomu spożycia ludności w krajach UE-15. Nie jest więc

zaskoczeniem, że saldo handlu zagranicznego produktami spożywczymi nowych państw członkowskich było ujemne i wyniosło około 3 mld euro wobec 2,5 mld w państwach UE-15. To ujemne saldo było zatem 4-5 razy większe w przeliczeniu na jednego mieszkańca nowych państwach członkowskich. Natomiast w wymianie do UE-15 ujemne saldo wyniosło 4,2 miliarda euro. Ten wewnątrzspółnotowy deficyt był ograniczany korzystniejszymi efektami w handlu zagranicznym artykułami rolno-spożywczymi z krajami trzecimi. Ze względu na znaczny wzrost obrotów w handlu żywnością w nowych państwach członkowskich po 2000 roku, a szczególnie po akcesji w 2004 roku, te ujemne salda utrzymują się na bardzo niskim poziomie w przeliczeniu na mieszkańca: 29 euro łącznie i 41 euro w obrotach z UE-15, czyli odpowiednio 2% i 3% ich całkowitej konsumpcji żywności.

Tabela 1

Podstawowe dane charakteryzujące analizowane nowe kraje członkowskie i UE-15

Regiony i kraje	Liczba ludności (mln)	Realny PKB per capita (w 1000 euro w PPS)	Charakterystyka rolnictwa					Wydatki ludności na produkty spożywcze (% łącznych wydatków)	Saldo handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi (mln euro)
			użytki rolnicze wykorzystywane rolniczo (mln ha)	produkcja (mld euro)	WDB (%) PKB)	zatrudnienie			
						1000 JP	% łącznego zatrudnienia		
	2008	2008	2007	2007	2007	2007	2007	2006	2007
UE-15	394,1	30,9	129	299	1,1	5628	3,5	15,4	-2456
Polska	38,14	14,1	16,2	19,9	2,7	2299	14,7	27,3	1654
Węgry	10,05	15,7	5,8	6,7	2,4	459	4,6	25,8	1606
Czechy	10,38	20,4	4,3	4,3	0,9	138	3,6	22,8	-1262
Słowacja	5,40	17,7	1,9	20	1,0	91	4,2	23	-805
Słowenia	2,03	22,8	0,5	1,1	1,2	84	9,9	19,4	-738
Litwa	3,37	15,2	2,7	2,1	2,7	114	10,4	32,2	321
Łotwa	2,27	13,8	1,8	1,0	1,7	107	9,9	.	-427
Estonia	1,34	16,3	0,8	0,7	1,8	33	4,7	23,8	-365
Rumunia	21,53	11,3	13,7	14,3	5,1	2216	29,5	33,0	-2153
Bułgaria	7,64	9,8	5,1	3,3	4,2	494	7,5	.	-172
UE-10 ^a	102,1	16,7	52,9	55,4	.	6037	17,7	.	-3014

^a UE-10 = nowe państwa członkowskie bez Malty i Cypru.

PPS – standard parytetu siły nabywczej; WDB – wartość dodana brutto; JP – jednostki pracy rocznie w przeliczeniu na pełny wymiar czasu pracy.

Źródło: Obliczenia własne autora sporządzone na podstawie materiałów Eurostatu oraz DG ds. Rolnictwa i Rozwoju Wsi Komisji Europejskiej.

Niektórzy mieszkańcy krajów UE-15 obawiali się inwazji nadwyżek żywności z nowych państw członkowskich, co jednak nie miało miejsca, mimo ich wielkich możliwości intensyfikacji produkcji rolniczej, niższych kosztów pracy, dostępu do rynku unijnego i wsparcia w ramach wspólnej polityki rolnej (WPR). Obawy te nie potwierdziły się nawet mimo tego, że w rolnictwie nowych krajów członkowskich odnotowano ożywienie po 2000 roku. Różny był bowiem stopień

tego ożywienia w poszczególnych krajach, a ponadto każde z nich miało odmienną sytuację, zależnie od rodzaju produkcji, typu gospodarstw, specyfiki przemysłu rolno-spożywczego itd. Pełny przegląd wszystkich tych zjawisk i procesów jest oczywiście niemożliwy w niniejszym opracowaniu. Wskazano w nim główne cechy i determinanty na podstawie dostępnych danych globalnych i krajowych. Dlatego studium to może przyczynić się do postępu w dalszych badaniach³, głównie poprzez postawienie pytań i wskazanie „białych plam” naszej niewiedzy.

1. 1990-2000: od recesji do stagnacji w rolnictwie

1.1. 1990-1994: transformacje postkomunistyczne

Po politycznym upadku systemu komunistycznego w latach 1989-90 (w 1991 r. w krajach bałtyckich), nowe władze rozpoczęły transformację systemową, tj. przejście od gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki rynkowej regulowanej przez prawo. Jej głównymi osiami stała się wymienialność waluty i stabilizacja walut krajowych, liberalizacja handlu krajowego i zagranicznego oraz likwidacja nadmierne rozwiniętego systemu subsydiowania firm, a następnie ich prywatyzacja przy zastosowaniu różnych form realizacji tego procesu. W tę transformację systemową od początku w pełni zaangażowały się państwa Europy Środkowej i krajów bałtyckich. Natomiast w Bułgarii i Rumunii reformy rozpoczęły się dopiero w 1996 i 1998 roku. Wpłynęło to w istotnym stopniu na funkcjonowanie i przemiany strukturalne w rolnictwie i szerszej – w sektorze rolno-spożywczym w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

1.1.1. Silna recesja globalna i spadek produkcji rolniczej

Przemiany systemowe stały się w różnym stopniu w poszczególnych analizowanych krajach przyczyną galopującej inflacji oraz dramatycznego spadku PKB (od -30% do -60%) i dochodów, spadku konsumpcji żywności, szczególnie produktów zwierzęcych. Doprowadziło to do realnego spadku cen produktów rolnych, a niekorzystną sytuację pogorszyła dodatkowo prawie zupełna likwidacja znacznych subwencji budżetowych płynących do przemysłu wytwarzającego środki produkcji dla rolnictwa, samego rolnictwa, przemysłu spożywczego i handlu.

Najbardziej zmodernizowana część rolnictwa – gospodarstwa państwowe i kolektywne, a w Polsce również towarowe rodzinne gospodarstwa rolne – były dotąd najsilniej uzależnione od dotacji i administracyjnych priorytetów alokacji zasobów. Nic więc dziwnego, że w nowej sytuacji one najbardziej odczuły dezorganizację sektora i recesję w rolnictwie; ich regresyjny wpływ miał charakter strukturalny i techniczny. Natomiast swoista autonomia drobnych gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą na własne potrzeby i gospodarstw niskotowa-

³ To studium wiele zawdzięcza pracom instytutów naukowych związanych z badaniami ekonomiki rolnictwa i przemysłu spożywczego nowych państw członkowskich, a zwłaszcza IERiGŻ-PIB w Warszawie, Komisji Europejskiej (Eurostat i DG ds. Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich), oraz doktorantom pracującym w ramach szkół „Supagro” (wyższych szkół rolniczych) we współpracy z badaczami w Dijon (CESAER: JP. Boinon, M. Berriet-Sollicet), Rennes (C. Mouchet), Paryżu (G. Bazin) i Montpellier (E. Montaigne).

rowych dawała im większą odporność na załamanie systemowe i pozwalała lepiej amortyzować jego konsekwencje społeczne oraz żywnościowe, wpływając na użytkowanie ziemi, zatrudnienie i produkcję rolną, a także obrót artykułami rolno-spożywczymi, który powrócił do form tradycyjnych.

Rola „amortyzatora kryzysu” była szczególnie ważna w Polsce ze względu na duży udział gospodarstw rodzinnych o mieszanych dochodach, funkcjonujących nieprzerwanie od dawna i nieźle wyposażonych. Z tego powodu początkowo spadek produkcji rolniczej był stosunkowo umiarkowany (o około 15%). To, w połączeniu z wchłonięciem przez te gospodarstwa znacznej części bezrobotnych, ułatwiło osiągnięcie stabilizacji walutowej i ożywienia gospodarczego kraju, które rozpoczęło się już w 1992 roku. W Rumunii dekoloktywizacja przeprowadzona w latach 1990-1991, która polegała na przekazaniu ziemi czterem milionom drobnych gospodarstw rolnych, miała w początkowym okresie również łagodzący wpływ na głębokość recesji w rolnictwie, ale w tym przypadku głównie ze względu na bardzo niskie wydajności uzyskiwane w byłych gospodarstwach kolektywnych. Ponadto nastąpił masowy zwrot w sposobie zaopatrywania się w żywność mieszkańców miast, którzy zaczęli się zaopatrywać bezpośrednio na wsi. Nastąpił też wzrost spożycia własnego rolników, co doprowadziło do znacznego spadku podaży produktów pochodzenia rolniczego. W efekcie tego zjawiska Rumunia stała się importerem netto żywności do tego stopnia, że w 1996 roku była zmuszona do wprowadzenia ochrony swojego rynku.

gorzej sytuacja wyglądała w krajach, w których brak gospodarstw „chłopskich”, amortyzujących wstrząs, wywołał spadek produkcji rolnej. W Czechosłowacji nastąpił początkowo bardzo wyraźny (o 30%) spadek wartości produkcji rolniczej, na Węgrzech i w Bułgarii spadek wyniósł 40%, a w krajach bałtyckich nawet 50-70%. Do spadku poziomu produkcji przyczyniło się duże rozdrobnienie oferty rynkowej oraz dodatkowo problemy państwowego przemysłu spożywczego, który w tej sytuacji nie był w stanie wykorzystać w pełni swych mocy produkcyjnych. Doprowadziło to do wzrostu kosztów stałych w przeliczeniu na jednostkę, a w efekcie do strat finansowych i zadłużenia, które przy dużym opóźnieniu technicznym utrudniały prywatyzację i modernizację zakładów przetwórstwa spożywczego. Spadek dochodów gospodarstw rolnych pociągnął spadek zakupów środków produkcji, co doprowadziło do ograniczenia wydajności upraw i zwierząt, a także bardzo znaczącego spadku pogłowia bydła oraz dekapitalizacji środków trwałych (maszyny i ciągniki, budynki oraz urządzenia nawadniające i inne). Proces deprecjacji majątku trwałego był szczególnie widoczny w gospodarstwach kolektywnych i państwowych, które prowadziły intensywne rodzaje produkcji – chów zwierząt, sadownictwo i produkcję winogron. Owocuje to transferem ziemi i siły roboczej do bardzo drobnych gospodarstw samozaopatrzeniowych i pół-samozaopatrzeniowych albo strat finansowych, jeśli trwają w formie spółek prywatnych. W efekcie następuje ich likwidacja, destrukcja, kradzieże zwierząt i innych środków albo ich nieodnawianie i starzenie się. Zjawiska te były bardziej widoczne we wschodniej części omawianego regionu (Rumunia, Bułgaria, kraje bałtyckie) niż w pozostałej części omawianego regionu.

Konsumpcja krajowa pozwoliła tylko na niewielki wzrost produkcji (sięgający kilku procent) i zachowanie przynajmniej niektórych nadwyżek produkcyjnych liczonych w wolumentie produkcji. Eksport tych niewielkich nadwyżek był początkowo ułatwiony z powodu dużej dewaluacji walut krajów analizowanego regionu, która obniżyła ich ceny (wyrażone w walutach państw UE-15 czy dolarach) w relacji do cen światowych lub nawet poniżej tego poziomu. Rychło jednak te niskie ceny (nie pokrywające w pełni kosztów produkcji) doprowadziły do spadku podaży. Na zjawisko to w przypadku dóbr eksportowanych wpłynęła dodatkowo i negatywnie aprecjacja walut krajowych (ramka 1). Co więcej, pozorna konkurencyjność cen produktów rolnych na poziomie gospodarstw w dużym stopniu niwelowana była przez takie wady ofert towarowych, jak: nieelastyczność podaży, często skrajnie rozdrobnionej, niewłaściwa organizacja rynków i brak zorganizowanych rynków oraz niska jakość produktów. Te problemy wywarły szczególnie negatywny wpływ na przemysł spożywczy, którego funkcjonowanie i tak zostało już utrudnione przez braki i trudności opisane wcześniej.

Ramka 1. Początkowa dewaluacja mająca trwale umocnić waluty PECO

W okresie gospodarki sterowanej centralnie waluty krajowe państw Europy Środkowo-Wschodniej były poddane całkowitej kontroli, jeśli chodzi o wymianę dewizową. Wymieniano je w każdym z tych krajów na waluty wymienne wyłącznie po ustalonym centralnie kursie, który zazwyczaj nie był zbyt odległy od realnego, bo odpowiadał parytetowi cen wynikającemu ze struktury konsumpcji. Jednakowoż waluty krajowe były praktycznie niewymienne na inne waluty. Upadek gospodarki sterowanej centralnie i liberalizacja handlu zagranicznego wymusiły na walutach tych krajów osiągnięcie statusu walut wymiennych. Aby zapobiec ryzyku nadmiernego importu, kraje Europy Środkowo-Wschodniej zdewaluowały swoje waluty i obniżyły ich wartość do poziomu obowiązującego na czarnym rynku. Ta dewaluacja bardzo obniżyła ceny obowiązujące w eksporcie i znacząco podwyższyła ceny produktów importowanych, co początkowo zwolniło te państwa z konieczności taryfowej ochrony swoich rynków. Jednakże w późniejszym okresie, wraz ze spadkiem poziomu inflacji, silnym ożywieniem gospodarczym i gwałtownym napływem bezpośrednich inwestycji zagranicznych, kolejne dewaluacje miały mniejszą skalę i w rezultacie waluty te faktycznie zyskały na wartości, co oznaczało zbliżanie się ich kursu realnego do nominalnego, choć ostatecznie nie doszło do takiego zrównania. W 2007 roku różnica między tymi kursami (niższe ceny dóbr konsumpcyjnych wyrażonych w euro w stosunku do UE-15) była wciąż rzędu 60% w Europie Środkowej i państwach bałtyckich, a jeszcze większa w Rumunii i Bułgarii. Natomiast w latach 1992-2000 aprecjacja walut analizowanych krajów doprowadziła do zbliżenia się cen produktów rolnych do tych obowiązujących w państwach UE-15. W związku z tym i z zalewem rynku państw Europy Środkowo-Wschodniej przez import niektórych produktów (np. udek kurczaków z USA) państwa te bardzo podniosły swoje taryfy celne w latach 1993-1994. Konkurencyjność pieniężna artykułów rolno-spożywczych z krajów Europy Środkowo-Wschodniej na międzynarodowych rynkach rolnych okazała się więc jedynie krótkotrwałą efemerydą.

W tych warunkach nie dziwi, że łączne saldo handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi był ujemne w dziesięciu kandydujących krajach Europy Środkowo-Wschodniej i spadało w związku z rosnącym importem netto produktów wysoko przetworzonych, zwłaszcza tych dotąd nieznanych, które zazwyczaj pochodziły z UE-15. Co za tym idzie, mówienie wtedy o ogromnej konkurencyj-

ności rolnictwa w analizowanych krajach w stosunku do rolnictwa krajów UE-15 było co najmniej przedwczesne. Tę opinię potwierdza analiza struktur rolnictwa w tych krajach po poprzednim systemie i jej zmiany w początkowym okresie transformacji oraz późniejsza, do 2000 roku, dynamika tego sektora.

1.1.2. Dziedzictwo strukturalne: ekstremalny dualizm

W 1990 roku PECO odziedziczyły po systemie komunistycznym ekstremalny dualizm strukturalny w dwóch wersjach. Zgodnie z modelem kołchozów i sowchozów, z jednej strony była to kombinacja olbrzymich gospodarstw państwowych i kolektywnych oraz ogromna liczba niewielkich działek rolnych będących w użytkowaniu pracowników tamtych gospodarstw. W drugim przypadku – z wyjątkiem Polski i Słowenii – na jednym biegunie funkcjonowały państwowe, na drugim zaś indywidualne, nieskolektywizowane gospodarstwa rolne. Niżej podano krótką charakterystykę grupy gospodarstw funkcjonujących w analizowanych krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie 1989-1990.

1) *Duże gospodarstwa państwowe i kolektywne*

Gospodarstwa państwowe były tworzone po 1945 roku ze skonfiskowanych dużych, prywatnych gospodarstw rolnych. Posiadały początkowo 10-35% krajowego obszaru użytków rolnych. Gospodarstwa kolektywne (zwane również spółdzielniami rolnymi) były natomiast tworzone masowo z indywidualnych gospodarstw rolnych w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego wieku, z wyjątkiem Polski i Słowenii. W następnych dwóch dekadach, podobnie jak w ZSRR, gospodarstwa kolektywne łączono i nadawano im początkowo uprzywilejowany status, co przyniosło w efekcie wynagrodzenia i inne świadczenia pracowni-
cze na poziomie tych, które obowiązywały w państwowych zakładach przemysłowych, oraz lepsze wyposażenie w narzędzia i maszyny. Wyjątkiem była Rumunia, gdzie utrzymano dotychczasowy dualny system stalinowski, co znacząco opóźniło wzrost produkcji rolniczej w tym kraju. W rezultacie gospodarstwa kolektywne objęte zostały totalną kontrolą państwa-partii. Występowały różnice – między krajami i okresami – charakteryzowanej grupy. W wariancie węgierskim np. postępowała w latach 1965-1970 silna decentralizacja w zakresie cen i kredytów, która zasadniczo okazała się korzystna i przyniosła następujące skutki:

- z części działek powstały drobne gospodarstwa rolne, prowadzące produkcję zwierzęcą lub uprawiające warzywa, a przy tym kontraktacyjnie powiązane z kolektywnymi i państwowymi gospodarstwami rolnymi;
- kolektywne i państwowe gospodarstwa rolne rozwijały przetwórstwo rolno-spożywcze, które w latach osiemdziesiątych XX wieku zawłaszczало praktycznie wszystkie zyski wygospodarowywane w całym agrobiznesie;
- powstawały „systemy” wielu gospodarstw (kombinaty), gdzie jedno wielkie gospodarstwo-pilot rozpowszechniało wśród wszystkich należących do struktury gospodarstw swoją zaawansowaną wiedzę, *know-how* w zakresie określonego typu produkcji oraz powiązane z nią produkty, usługi i zasoby.

Wszystkie te sposoby organizacji produkcji rolniczej nie przetrwały etapu dekoloktywizacji, a jeśli przetrwały, to w złej kondycji, co niektórzy⁴ uważają za przyczynę relatywnie słabego funkcjonowania rolnictwa węgierskiego po 1990 roku.

Początkowo kolektywizacja prowadziła do tworzenia gospodarstw obejmujących jedną wieś (500-700 ha). W latach siedemdziesiątych XX wieku poszczególne państwa rozpoczęły proces koncentracji, specjalizacji i integracji pionowej. Gospodarstwa państwowe i spółdzielcze rozrosły się do 4 000 – 6 000 tys. ha, a te wyspecjalizowane w produkcji zwierzęcej liczyły nawet po 3 000 krów, 10 000 sztuk innego bydła, 100 000 szt. świń lub wiele setek tysięcy sztuk drobiu. Towarzyszyła temu wąska specjalizacja części gospodarstw w produkcji roślinnej oraz integracja wertykalna z przemysłem rolno-spożywczym. Ta próba industrializacji rolnictwa przyjęła ekstremalną formę w NRD i Bułgarii. Jednak mimo importu technologii z Zachodu, pojawiły się niedobory niektórych środków produkcji oraz problemy z koordynacją i kontrolą jednostek organizacyjnych, nie mówiąc już o poważnych problemach ekologicznych oraz sanitarnych. To wszystko skutkowało wzrostem jednostkowych kosztów produkcji wbrew oficjalnym celom tej rekonstrukcji, inaczej niż na Zachodzie, gdzie modernizacja rolnictwa rodzinnego przyniosła spadek kosztów produkcji. Nie nastąpił jednak wzrost cen produktów pochodzenia rolniczego, ponieważ wzrosły ogromnie dotacje z budżetów państw na wszystkie szczeble procesu produkcji żywności. Pojawiły się natomiast zakłócenia na rynkach poszczególnych produktów, głównie z powodu ich niedoborów, a także z powodu strat i marnotrawstwa produktów.

W latach osiemdziesiątych XX wieku analizowane kraje powróciły do dawnych organizacyjnych form produkcji, wobec spowolnienia wzrostu gospodarczego i powstania nadmiernego zadłużenia zewnętrznego. Jednakże zachowano poziom koncentracji wynoszący 5 tys. ha ziemi i owe wielkie jednostki produkcji zwierzęcej, często pozbawione własnego zaplecza paszowego i to one przede wszystkim odczuły ograniczenie subwencji w 1990 roku.

W 1989 roku wielkie gospodarstwa rolne obejmowały od 80 do 90% ogólnego obszaru użytków rolnych w państwach, które dokonały kolektywizacji w latach sześćdziesiątych XX wieku. W Polsce analogiczny wskaźnik wyniósł natomiast 22%, a w Słowenii jedynie 10%, gdyż w obu tych krajach koncentracja ziemi ograniczyła się głównie do państwowych gospodarstw rolnych, powołanych w 1945 roku na obszarach skonfiskowanych wielkim posiadaczom ziemskim⁵. Gospodarstwa te generalnie prowadziły zróżnicowaną produkcję roślinną i zwierzęcą na kilku tysiącach ha, zatrudniając kilkuset pracowników, przy niewielkiej ich wydajności. Gospodarstwa te prowadziły również działalność nie związaną bezpośrednio z działalnością rolniczą – stołówki, żłobki czy domy kultury na rzecz lokalnej społeczności. Zarówno usługi te, jak i związane z nimi miejsca pracy nie

⁴ Benet I.: Transformacja gospodarstw rolnych – znaki zapytania. Opracowanie zbiorowe pt. Dzisiaj i jutro gospodarstw rolnych w krajach Centralnej i Wschodniej Europy. IERiGŻ-PIB, Program Wieloletni 2005-2009, nr 98. Warszawa 2008.

⁵ W Polsce na 4% ogólnego obszaru użytków rolnych funkcjonowały poza tym gospodarstwa kolektywne (głównie tzw. rolnicze spółdzielnie produkcyjne).

przetrwały w większości przypadków procesu dekoloktywizacji, z braku finansowania przez lokalne władze i braku prywatnych środków. Z tego względu tak ważne jest w tych krajach wsparcie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich współfinansowane przez UE.

2) Indywidualne działki rolne i małe gospodarstwa rodzinne

Od 5 do 15% ziemi, w zależności od kraju, pozostawało we władaniu posiadaczy działek rolnych o obszarze nie przekraczającym od 0,3 do 2 ha użytków rolnych (różnie w poszczególnych krajach). Działki takie użytkowali również pracownicy gospodarstw kolektywnych i państwowych, osoby pracujące w innych sektorach gospodarki oraz emeryci. Gospodarstwa dostarczały produkty rolno-spożywcze na potrzeby rodzin i uzupełniały skromne wynagrodzenia lub emerytury, gdyż nadwyżki produkcyjne były sprzedawane na rynkach lokalnych. Korzystając z różnych usług i zasobów gospodarstw spółdzielczych i państwowych, działki dostarczały od 15 do 45% całkowitej wartości produkcji rolniczej w danym kraju, zwłaszcza w zakresie produkcji zwierzęcej, warzyw i owoców. W Rumunii drobne gospodarstwa rodzinne, obejmujące łącznie 10% powierzchni użytków rolnych kraju, umożliwiły utrzymanie produkcji rolniczej na obszarach górskich.

W Polsce i Słowenii, z powodu nieudanej kolektywizacji, sytuacja kształtowała się odmiennie. Rodzinne gospodarstwa rolne użytkowaly 80-90% łącznej powierzchni użytków rolnych kraju. Jednak ze względu na ich administracyjne ograniczenia dostępu do środków produkcji i rynków zbytu oraz priorytetową alokację środków w gospodarstwach państwowych, ich modernizacja techniczna była bardzo ograniczona. Sytuacja taka ograniczała, a często wręcz uniemożliwiała postęp w procesach intensyfikacji, koncentracji i specjalizacji produkcji oraz procesie integracji, które były realizowane z powodzeniem w podobnych gospodarstwach rolnych krajów Europy Zachodniej, w zgodzie z oczekiwaniami i wymogami rynku⁶.

W Polsce, w konsekwencji tej sytuacji, jeszcze w 1989 roku było 2143 tys. gospodarstw rolnych o średnim obszarze (powyżej jednego ha) wynoszącym 6,3 ha użytków rolnych. Gospodarstwa te rzadko przekraczały powierzchnię 20 ha, większość nie była wyspecjalizowana, cechowała się niską wydajnością pracy i takąż intensywnością produkcji. Najmniejsze gospodarstwa produkowały w zasadzie wyłącznie na własny użytek, a w znaczącej większości ich dochody pochodziły z wynagrodzeń z tytułu pracy poza prowadzonym gospodarstwem, rent i emerytur lub dochodów z innych źródeł. Inną grupę stanowiły gospodarstwa niskotowarowe, które poza produkcją na własny użytek produkowały również częściowo na rynek. Ale w tym przypadku główna część dochodów pochodziła również spoza gospodarstwa⁷.

⁶ Kraje Europy Zachodniej przeżyły okres tzw. złotego trzdziesiątka (lata pięćdziesiąte, sześćdziesiąte i siedemdziesiąte XX wieku), co przyniosło im znaczny wzrost PKB i popyt na produkty rolne oraz pracę. Poza tym rozwijał się system wsparcia i ochrony oferowanej w ramach WPR.

⁷ Tylko analizując całość dochodów rodzin prowadzących takie gospodarstwa, można zrozumieć zasadność utrzymywania produkcji rolniczej na tak znikomą skalę.

Jedynie niewielka grupa największych obszarowo gospodarstw lub o odpowiednio dużej wielkości ekonomicznej była w stanie utrzymać się tylko, bądź w głównej mierze, z działalności rolniczej i stanowiła tym samym prototyp gospodarstw towarowych, tak typowych dla Europy Zachodniej.

W okresie postkomunizmu ten wyżej przedstawiony podział rodzinnych gospodarstw rolnych bardzo dobrze oddawał sytuację w PECO. W bardzo wolnym tempie pojawiały się wyspecjalizowane rodzinne gospodarstwa rolne, nastawione wyłącznie na produkcję rynkową i charakteryzujące się wysoką wydajnością pracy. Te gospodarstwa, choć wciąż nieliczne, stały się w Polsce nośnikiem silnej koncentracji podaży produktów rolnych i własnej ekspansji, o dużym udziale w rynku produktów rolnych.

1.1.3. Dekolektywizacja rolnictwa: od jednego do drugiego dualizmu

Od 1990-1995 dekoloktywizacja rolnictwa typu opisanego w ramce 2 zasiłała rolnictwo rodzinne znaczącym transferem ziemi i postępowała nadal w różnym tempie. W 1996 roku rolnictwo rodzinne wykorzystywało już 65% ziemi rolniczej w Rumunii, 60% w Estonii, 95% na Łotwie, 67% na Litwie, 50% na Węgrzech, ale tylko 30% w Bułgarii i Czechach, a 5% na Słowacji. Łącznie, biorąc pod uwagę historyczne dziedzictwo Polski (80%) i Słowenii (90%), rolnictwo rodzinne obejmowało w 1996 roku już około 2/3 powierzchni użytków rolnych kandydujących PECO. Z drugiej strony, na 1/3 użytków nadal utrzymywały się, po początkowym okresie rozdrobnienia, wielkie gospodarstwa zespołowe (spółki), spadkobierczynie spółdzielni rolniczych i gospodarstw państwowych, które wносиły, przynajmniej przejściowo, do krajobrazu europejskiego rolnictwa słabo reprezentowaną w krajach UE-15 kategorię wielkich gospodarstw rolnych.

Ramka 2. Dekolektywizacja i prywatyzacja spółdzielczych i państwowych gospodarstw rolnych w PECO

Prywatyzacja gospodarstw kolektywnych w głównej mierze przebiega przez restytucję i/lub rekompensatę wobec dawnych właścicieli, a częściowo także przez rozdzielenie zasobów ziemi pomiędzy pracowników będących zarazem współwłaścicielami (m.in. spółdzielców) danego podmiotu, lub przejęcie go w całości poprzez utworzenie przez pracowników spółki akcyjnej lub spółki z o.o. bądź zakup lub wydzierżawienie. Nowo utworzone gospodarstwa kolektywne (spółdzielnie) nie mają jednak prawa do sprzedaży swoich gruntów i mogą je tylko wydzierżawić swoim pracownikom-spółdzielcom. Natomiast przepisy regulujące transakcje sprzedaży i dzierżawy pomiędzy osobami fizycznymi zostały zliberalizowane i umożliwiają dokonywanie transakcji o dużej skali, ponieważ ich limity zostały znacznie podwyższone (na Węgrzech aż do 300 ha), a nawet zniesione.

Prywatyzacja państwowych gospodarstw rolnych postępuje zazwyczaj znacznie wolniej. W braku możliwości przekazania gospodarstw ich poprzednim właścicielom wyrugowanym w 1945 roku, zazwyczaj najpierw majątek (ziemia i inne aktywa) jest wydzierżawiany, a następnie sprzedawany. Następuje to za pośrednictwem państwowej agencji funkcjonującej w granicach określonych regulacjami prawnymi. Działalność agencji obejmuje dzierżawę i sprzedaż ziemi oraz innych składników majątkowych zarówno osobom fizycznym, jak i prawnym. Dzierżawa osobom fizycznym, które nie są obywatelami danego kraju, została szybko zliberalizowana pod pewnymi warunkami. Natomiast sprzedaż zagranicznym podmiotom i osobom fizycznym jest zabroniona, z wyjątkiem Rumunii.

Dramatyczny spadek zatrudnienia oraz płac realnych, odczuwane szczególnie silnie przez mieszkańców wsi i miasteczek, reprivatyzacja ziemi i dekoloktywizacja doprowadziły do nadmiaru ziemi i nadwyżek pracy w gospodarstwach samozaopatrzeniowych i drobnotowarowych. W tym kontekście Rumunia jest krajem szczególnym. W latach 1990-1991 spontanicznie powstało w tym kraju 4 mln małych gospodarstw o średniej powierzchni 2,4 ha, które łącznie zajmują 65% użytków rolnych tego kraju. Gospodarstwa te miały w 1989 roku 24% udział w zatrudnieniu, a w 1999 roku udział ten wzrósł aż do 45%. Taki masowy powrót do ziemi nie miał wcześniej precedensu we współczesnej Europie. Podobne zjawisko, ale na znacznie mniejszą skalę, zaobserwowano w Polsce.

Udział ziemi objętej dekoloktywizacją różnił się w poszczególnych krajach analizowanego regionu Europy. W tych ramach mniejsza część ziemi (z wyjątkiem Czech⁸) została początkowo wydzierżawiona, a następnie stopniowo sprzedawana nowopowstałym średnim, a przede wszystkim dużym gospodarstwom rodzinnym, ukierunkowanym na produkcję rynkową.

Dla ekonomicznych ofiar recesji, gospodarstw produkujących jedynie na własne potrzeby lub częściowo na rynek, było to honorowa alternatywa i ogólnie rzecz biorąc – przymusowa wobec bezrobocia, w niewielkim stopniu lub wcale nie zabezpieczonego finansowo. Dla rządów skonfrontowanych z recesją i galopującą inflacją był to „tampon socjalny”, ekonomicznie opatrnościowy dla finansów publicznych. Ale oznaczało to także pojawienie się ukrytego bezrobocia, tzn. nadwyżek siły roboczej bardzo mało produktywnej. To zagraża żywotności drobnych gospodarstw rolnych, ponieważ dochody pochodzące z innych źródeł nie wystarczały, aby pokryć rosnące wydatki związane z prowadzeniem gospodarstw. W większości PECO nastąpił rzeczywisty wzrost kosztów produkcji w latach 1990 i opóźniło ożywienie gospodarcze w rolnictwie aż do okresu po 2000 roku.

1.2. Ożywienie globalne, ale stagnacja w rolnictwie w latach 1995-2000

1.2.1. Determinanty funkcjonalne

Znaczny wzrost gospodarczy w analizowanym regionie zaczął się w Polsce w 1992 roku. Był większy niż w krajach Europy Centralnej i krajach bałtyckich, w których ożywienie nastąpiło w latach 1993-1995 i dwu-, a nawet trzykrotnie większy niż w krajach UE-15. Wyjątkiem były Czechy, gdzie w latach 1997-1999 nastąpił niewielki spadek tempa wzrostu. Natomiast opóźnienie reform systemowych w Bułgarii i Rumunii spowodowało, że odnotowane zostały kolejne epizody recesyjne, odpowiednio w latach 1996-1997 i 1997-1999.

Ożywienie gospodarcze nie było wystarczającym czynnikiem, aby wywołać wzrost produkcji rolniczej do 2000 roku. Silny wpływ czynników pogodowych, cykle w produkcji zwierzęcej i występowanie wahań koniunkturalnych (np. ożywienie w polskiej gospodarce w latach 1995-1997 oraz spadek tempa wzrostu gospodarczego w Czechach w latach 1997-1998) co najwyżej nie przeszkodziły

⁸ W Czechach większość z 30% obszarów podlegających dekoloktywizacji zasilila gospodarstwa indywidualne o powierzchni od 150 do 500 ha.

w ustabilizowaniu się sytuacji w rolnictwie. Tę quasi-stagnację w rolnictwie można funkcjonalnie wytłumaczyć w następujący sposób.

Ogólnie rzecz biorąc, rentowność netto produkcji rolniczej była ujemna i pogarszała się gwałtownie pod koniec analizowanego okresu, choć w nielicznych wielkich gospodarstwach-spółkach czy indywidualnych można było obserwować tendencje przeciwne. Brak własnych środków finansowych i kredytów bankowych utrudniały przy ograniczonych subwencjach ponowną intensyfikację i dokapitalizowanie produkcji rolniczej. Wszyscy eksperci krajowi z analizowanej grupy krajów odnotowali pogłębianie się dekapitalizacji netto, pomimo powolnego wzrostu inwestycji brutto i zakupów środków produkcji przez – stanowiące mniejszość – gospodarstwa rentowne. Pomimo pewnych postępów, przeciętna wydajność pracy i produktywność ziemi rolniczej pozostawała na niskim poziomie, a jednostkowe koszty produkcji rolniczej były nadal duże w stosunku do innych kosztów i cen, mimo bardzo niskiego wynagradzania pracy w rolnictwie i niskiej opłaty ziemi.

Biorąc pod uwagę niskie dotacje dla rolnictwa i globalnie negatywną jego rentowność, wysokie koszty produkcji podtrzymywały ceny rolnicze na względnie wysokim poziomie, tj. w stosunku do innych cen wewnętrznych (cen środków produkcji i detalicznych cen żywności), zdecydowanie wyższym niż w UE-15. W tych warunkach każdy wzrost podaży produktów rolnych napotykał na barierę popytu, czyli na niewielką siłę nabywczą konsumentów, która wynosiła od 20% do 50% średniej dla UE, z wyjątkiem Słowenii, gdzie sięgała 70%. W tej sytuacji wzrost siły nabywczej, szczególnie szybki w dużych miastach, konsumowany był przez rozszerzającą się ofertę wysoko przetworzonej żywności oraz innych towarów i usług, które wcześniej były niedostępne. Inną konsekwencją wysokich cen produktów rolnych stała się realna aprecjacja i wyrównywanie się poziomu cen wyrażonych w walutach państw do cen tych samych produktów w krajach UE-15. W konsekwencji doprowadziło to do gwałtownie pogarszającej się konkurencyjności cenowej gospodarstw rolnych państw PECO. Także pozacenowe czynniki wpływające na konkurencyjność (np. elastyczność, jakość produktów, rozproszenie i słaba organizacja), choć uległy pod koniec charakteryzowanego okresu nieznacznej poprawie, nadal pozostawały elementem ograniczającym.

Sytuacja taka była niekorzystna dla przemysłu spożywczego zajmującego się wstępnym przetwarzaniem produktów rolnych, gdzie występowały ujemne marże oraz ujemna rentowność, co uniemożliwiało modernizację sektora. Wzrost dochodów w dużych miastach, systemowe zmiany modelu konsumpcji i przejście od rynku dostawcy do rynku konsumenta⁹, zdynamizowały natomiast przemysł spożywczy zajmujący się „wyższym” przetwórstwem, niektóre zintegrowane podmioty i wielkich dystrybutorów żywności. W efekcie, ukryty dotąd popyt na produkty wysoko przetworzone oraz pakowane i zróżnicowane w stylu zachodnim, niedostępne wcześniej w tych krajach, doprowadził do „wybuchowego” rozwoju wokół dużych miast super- i hipermarketów tworzonych przez sieci handlowe marek z Europy Zachodniej, w tym francuskich¹⁰.

⁹ Kornai J.: *The Economics of Shortage*, tom A i B. North Holland, 1980.

¹⁰ Wszystkie francuskie sieci wcześniej czy później zaangażowały się w działalność na rynkach krajów Europy Środkowo-Wschodniej.

Korzystając z braku ochrony celnej, supermarkety zaopatrywały się głównie u dostawców towarów z Zachodu, kosztem krajowej podaży. W 1994 kraje Europy Środkowo-Wschodniej uzyskały jednak w ramach Rundy Urugwajskiej GATT (porozumienie z Marrakeszu) pełne taryfy celne w zakresie ochrony rynku przed nadmiernym importem podstawowych produktów rolnych i określono wielkość kontyngentów na import tych produktów po niższych taryfach celnych. Co więcej, stawki celne rosły w miarę wzrostu stopnia przetworzenia importowanych produktów (tzw. taryfa eskalacji), inaczej niż miało to miejsce w krajach UE-15.

Właśnie dzięki tak silnej ochronie granic, produkcja rolnicza w państwach Europy Środkowo-Wschodniej mogła się ustabilizować w latach 1995-2000 r., a ich przemysł spożywczy drugiego stopnia przetwórstwa i niektóre zintegrowane podmioty (np. producenci napojów, konserw, oleju roślinnego, cukru i wyrobów cukierniczych) były w stanie przyciągnąć wiele bezpośrednich inwestycji zagranicznych, w tym francuskich¹¹. Jednak wzrost finalnej produkcji żywności hamowały wysokie koszty i niewystarczająca krajowa podaż produktów pochodzenia rolniczego. Wzrost ten był wolniejszy niż wzrost spożycia. Z jednej strony, utrzymywały się skromne nadwyżki głównych surowców rolnych w analizowanych krajach Europy Środkowo-Wschodniej w fizycznym bilansie, jednak nadal spadały one w latach 1995-2000. Z drugiej strony, łączny bilans handlu żywnością wyrażony w pieniądzu pozostawał ujemny i pogarszał się. Pogorszenie to dotyczyła wszystkie państwa, w tym także jedynych dwóch eksporterów netto produktów rolnych: Węgier i Bułgarii, a wynika przede wszystkim ze zwiększonego importu netto wysoko przetworzonych produktów z UE-15. Było ono jednak łagodzone przez rosnący eksport dóbr mniej przetworzonych i nie spełniających norm UE, których odbiorcą były państwa trzecie, o niskiej sile nabywczej. Głównie była to Rosja, która odnotowała katastrofalne załamanie produkcji w byłych gospodarstwach kolektywnych (kołchozach) i państwowych gospodarstwach rolnych (sowchozach), zwłaszcza w zakresie produkcji zwierzęcej¹².

Jednak od 1994 roku rozpoczęło się w ramach „Porozumienia stowarzyszeniowego” stopniowe wzajemne usuwanie mechanizmów ochrony rynku w handlu rolno-spożywczym między UE-15 i krajami kandydującymi, zgodnie z asymetrycznym podejściem faworyzowania tych ostatnich. W przypadku podstawowych produktów rolnych, we wzajemnej wymianie handlowej zostały ustalone skromne kontyngenty po obniżonych stawkach celnych na podstawie dotychczasowej skali wymiany handlowej w tym zakresie. W rzeczywistości eksport z państw kandydackich był w większości przypadków daleki od pełnego wykorzystania przyjętych kontyngentów, inaczej niż w przypadku państw UE-15. Wynikało to głównie z powodu braku wystarczająco konkurencyjnej oferty handlowej, również

¹¹ W tym napływie inwestycji z państw UE-15, francuski wkład w inwestycje w przemyśle spożywczym w Europie Środkowo-Wschodniej był wysoki, w odróżnieniu od francuskiego eksportu żywności do tych krajów, który był zaskakująco skromny. Należy wspomnieć szczególnie duże inwestycje w dziedzinie przetwórstwa warzyw (Bonduelle) i produkcji: słoju (Soufflet), produktów mlecznych (Danone, Lactalis, Bel), cukru (Beghin-Say) i olejów roślinnych.

¹² Pouliquen A.: Russie: la nouvelle question agraire. *Economie Rurale*, nr 263, 2001.

z powodu niespełniania norm wspólnotowych¹³. Naturalnie, można wskazać kilka kontrprzykładów, jednakże stanowiły one mniejszość w ofercie państw Europy Środkowo-Wschodniej i obejmowały jedynie wybrane produkty. Bez większego ryzyka można więc stwierdzić, że „Porozumienie podwójnego zera” z 2000 roku stało się kolejnym krokiem w kierunku poszerzenia Unii, poprzez wzajemne zniesienie barier w imporcie i dotacji wywozowych, przy trochę podwyższonych kontyngentach importowych w stosunku do stosowanych dotychczas.

1.2.2. Determinanty strukturalne

W latach 1995-2000 istniejące w poszczególnych krajach konfiguracje struktur rolnych i ich przekształceń warunkowały poziom ewolucji podaży produktów rolnych i kosztów produkcji. Wartość towarowej produkcji rolniczej i ponoszone koszty przedstawiały się w latach 1995-2000 odmiennie w poszczególnych krajach analizowanego regionu. Redukcja kosztów produkcji w większości tych krajów napotykała barierę w postaci nadmiernego zatrudnienia w rolnictwie w gospodarstwach produkujących jedynie na własny użytek lub mających charakter gospodarstw niskotowarowych. W mniejszym stopniu dotyczyło to dużych gospodarstw-spółek, powstałych na bazie dawnych państwowych gospodarstw rolnych, prowadzonych przez ich pracowników (tzw. spółki pracownicze), gdzie redukcja zatrudnienia napotykała na opór pracowników, obecnie ich prawnych i/lub realnych właścicieli.

W Rumunii ten negatywny wpływ był szczególnie duży ze względu na wyjątkowo duży przerost zatrudnienia w mniejszych gospodarstwach, nastawionych na produkcję na potrzeby własne i osiągających bardzo niski dochód spoza gospodarstwa. Wywierało to negatywny wpływ na miejski popyt na żywność, która nadal stanowiła większość wydatków konsumpcyjnych gospodarstw domowych. Co więcej, państwo od 1996 r. chroniło swój rynek przed nadmiernym importem produktów rolnych, aż do reformy z 1998 roku. W skali ekonomicznej przyczyniło się to w znacznym stopniu do kolejnej recesji w latach 1997-1999¹⁴. Polska uniknęła tego scenariusza dzięki uruchomieniu, zgodnie z potrzebami rynku, kontyngentów z bardzo niskimi taryfami celnymi lub całkowitym ich brakiem. Ponadto podaż produktów rolnych nadal pochodziła głównie z rodzinnych gospodarstw niskotowarowych, utworzonych oraz wyposażonych dawniej i na ogół posiadających dochody pozarolnicze, które wystarczały, aby sprzedawać swoje produkty po cenach niższych niż koszty wynikające z nadmiernego zatrudnienia.

Pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku wielkie gospodarstwa (spółdzielnie lub spółki), będące spadkobiercami gospodarstw kolektywnych i państwowych, gospodarowały, dzierżawiąc ziemię¹⁵, łącznie na powierzchni UR nie większej niż

¹³ Duponcel M.: *Agricultural Trade in CEE: main trends, existing trade agreements and emerging Policy issues*”, p. 20. FAO, Budapest 1999.

¹⁴ Pouliquen A.: *L’agriculture néo-paysanne roumaine: le tampon social contre la relance globale*. *Revue d’études comparatives Est-Ouest*, 32(2), 2001.

¹⁵ W tym czasie prawo krajowe zakazywało zakupu gruntów przez osoby prawne, czyli również przez firmy prywatne, powstałe z majątku gospodarstw kolektywnych i państwowych gospodarstw rolnych. Poza tym, większość tych podmiotów nie miała dość środków ze względu na niską lub ujemną rentowność i ogromne zadłużenie.

30% ogólnego obszaru użytków rolnych (nieco więcej w czterech z tych krajów¹⁶). Wraz z nowopowstałymi dużymi gospodarstwami indywidualnymi stanowiły nadal główną część zmodernizowanego rolnictwa. W Rumunii i Bułgarii masowa likwidacja produkcji zwierzęcej, owocowej i warzywniczej doprowadziła do powstania gospodarstw ekstensywnych, wąsko wyspecjalizowanych w produkcji zbóż i roślin oleistych, przy niskim zatrudnieniu i niewielkiej wartości dodanej z hektara. Natomiast w Europie Centralnej¹⁷, po początkowym spadku pogłowia zwierząt mniej więcej o połowę, utrzymał się mieszany system produkcji łączący uprawę ziemi z chowem zwierząt. Pracownicy-właściciele byli bowiem bardziej zainteresowani zachowaniem swoich miejsc pracy i płacy niż interesem swoich przedsiębiorstw, a co za tym idzie, także ich rentownością. Mimo wszystko trwał jednak proces koncentracji kapitału i własności gruntów, dokonywanej przez dotychczasowych ich kierowników i/lub inwestorów zewnętrznych, bardziej zainteresowanych rentownością niż utrzymaniem dotychczasowego zatrudnienia. Trwał też transfer dzierzawionych gruntów do nowych dużych i bardzo dużych gospodarstw indywidualnych. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku gospodarstwa te użytkowały od 15% do 20% użytków rolnych w wielu kandydujących PECO, zwłaszcza na Węgrzech i w Czechach. Na ogół gospodarstwa te są wystarczająco duże, aby specjalizować się w prowadzonej na znaczną skalę i wysoko zmechanizowanej produkcji. Model ten jest zbliżony do modelu przyjętego przez duże gospodarstwa zbożowe w państwach Europy Zachodniej, choć w tych ostatnich produkcja prowadzona jest w sposób bardziej intensywny. Natomiast liczba gospodarstw „towarowych” i ukierunkowanych na produkcję o możliwie najwyższej wartości dodanej z hektara (produkty pochodzenia zwierzęcego, zwierzęta, owoce, winogrona, warzywa etc.) jest tu nadal bardzo mała. Ta kombinacja ewolucji dużych gospodarstw, powstałych z byłych gospodarstw państwowych i spółdzielczych, jak i nowopowstałe gospodarstwa indywidualne, zaowocowała (zwłaszcza w Słowacji, Czechach i na Węgrzech) wzrostem wydajności pracy w latach 1995-2000. Jednakże ten wzrost odbywał się nadal kosztem dalszego spadku produkcji o największej produktywności ziemi, a zarazem największym poziomie zatrudnienia (np. produkcja zwierzęca czy owoców) w przeliczeniu na jednostkę powierzchni, a nie poprzez wzrost efektywności produkcji, spowodowany technicznym wyposażeniem pracy. W efekcie nie wpływało to na wzrost podaży produktów rolnych.

W sumie, w latach 1995-2000 zmiany organizacyjne i strukturalne zachodzące w krajach Europy Środkowo-Wschodniej pozwoliły na utrzymanie lub wzrost konkurencyjności podaży produktów rolnych i żywności w porównaniu do krajów UE-15, mimo znacznie mniejszego wsparcia budżetowego i mniejszego średniego dochodu z gospodarstwa rolnego w przeliczeniu na 1 osobę zatrudnioną w pełnym wymiarze czasu. Poziom wsparcia budżetowego był bardzo niski. Według OECD był on trzy do czterech razy mniejszy niż w krajach UE-15. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku jedynie kilka procent dochodów pochodziło z do-

¹⁶ Węgry (50%), Czechy (70%), Słowacja (95%) i Bułgaria (ok. 70%).

¹⁷ Europa Centralna: Polska, Węgry, Czechy, Słowacja i Słowenia.

płat bezpośrednich (z wyjątkiem Republiki Czeskiej, Słowacji i Słowenii), podczas gdy w krajach UE-15 stanowiły one 1/3, a w przypadku niektórych rodzajów produkcji nawet 100%.

Tak duża różnica w poziomie subsydiów rolnych była ważną przyczyną znaczących różnic w poziomie konkurencyjności rolnictwa krajów PECO w stosunku do UE i mogłaby się tylko zwiększyć z braku finansowania ich dekapitalizacji i restrukturyzacji, które były kluczem do osiągnięcia wzrostu wydajności. Ze względu na toczące się negocjacje oraz wyzwania ekonomiczne, społeczne i polityczne dla rozszerzenia UE, jedynym wyjściem z tej sytuacji bez wyjścia było – przynajmniej stopniowe – objęcie rolnictwa państw kandydujących mechanizmami WPR. W przeciwnym przypadku negocjacje akcesyjne mogły być zaniechane, albo też po przystąpieniu nowych krajów do UE mógł w nich nastąpić gwałtowny spadek produkcji rolniczej, co prowadziłoby do zwiększenia importu z UE-15 i spadku zatrudnienia w rolnictwie, a tym samym do znacznego wzrostu bezrobocia¹⁸.

2. Utrzymanie wzrostu i ożywienie w rolnictwie w latach 2000-2008

W latach 2000-2008 nastąpiło ożywienie w rolnictwie nowych państw członkowskich, ale miało ono różny wymiar. Impulsem do tego ożywienia był utrzymujący się wzrost gospodarczy oraz przygotowania do członkostwa we Wspólnocie, a następnie samo włączenie w mechanizmy jednolitego rynku UE. Nizej przypomniano etapy i kluczowe elementy tworzenia tej konstrukcji instytucjonalnej.

2.1. Rozszerzenie WPR: konstrukcja instytucjonalna

Początkowo¹⁹ Agenda 2000 odmówiła nowym państwom członkowskim dostępu do płatności bezpośrednich wspólnej polityki rolnej (WPR) po ich akcesji do UE. Podstawą tej decyzji był pogląd, że płatności bezpośrednie zostały wprowadzone w 1993 roku jako instrument kompensujący dotychczasowe wsparcie cenowe, natomiast integracja nowych państw członkowskich będzie korzystna z powodu znacznego wzrostu cen ich produktów rolnych, spowodowanego akcesją. Jednakże pod koniec lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia pogląd ten zaczęto weryfikować, z uwagi na zjawisko konwergencji cen produktów rolnych w krajach kandydujących do tych obowiązujących w UE, gorsze pozacenowe cechy produktów rolnych pochodzących z tych państw oraz zapóźnienia ich przemysłu rolno-spożywczego. Agenda 2000 zaproponowała nowym państwom członkowskim szczególnie wysoki poziom pomocy strukturalnej służącej rozwojowi obszarów wiejskich, poprzez wspieranie modernizacji rolnictwa i sektora rolno-spożywczego, zróżnicowany rozwój gospodarczy obszarów wiejskich, rozwijanie na obszarach wiejskich infrastruktury i ochrony środowiska oraz rozwój edu-

¹⁸ Pouliquen A.: *Agricultural Enlargement of the EU under Agenda 2000: Surplus of farm labour versus Surplus of Farm Products. Economics of Transition*, 2, 1998; Pouliquen A.: *Compétitivité et revenus agricoles dans les secteurs agroalimentaires des PECO. Implications avant et après adhésion pour les marchés et les politiques de l'UE. Résumé et texte complet*. Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Październik 2001.

http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/ceeccomp/index_fr.htm

¹⁹ Propozycja Komisji Europejskiej z 1997 r., przyjęta na szczycie w Berlinie w 1999 r.

kacji i kultury. Zakładano tym samym, że pomoc strukturalna i hipotetyczny wzrost cen produktów rolnych zapewnia odpowiednie warunki dla realizacji głównego oficjalnego celu rozwoju rolnictwa w nowych krajach członkowskich, tj. zdolności rolnictwa do sprostania konkurencji ze strony rolnictwa krajów UE-15, a więc do konkurowania na jednolitym rynku Wspólnoty.

To właśnie dlatego negocjacje akcesyjne utknęły na braku dostępu nowych państw członkowskich do płatności bezpośrednich, mimo iż było to sprzeczne z zasadą stanowiącą podstawę WPR, sformułowaną w traktacie o jednolitym rynku, która dotyczy równych warunków konkurencji we Wspólnocie. Trzeba bowiem pamiętać, że członkowie UE-15, będący w tym czasie zwolennikami neoliberalizmu, opowiadali się za szybką likwidacją dopłat bezpośrednich jeszcze przed rozszerzeniem Unii. Jednakże propozycja nie znalazła uznania ze strony większości rządów krajów UE. A poza tym skutki ekonomiczne, społeczne i polityczne ewentualnego wprowadzenia „WPR o dwóch prędkościach” były groźne dla przyszłej spójności UE-27 i dla przyszłości samej WPR.

Dla zainteresowanych rządów sednem problemu był stan budżetu. Pod naciskiem głównych płatników netto, zwłaszcza Niemiec, UE zdecydowała się na rozszerzenie WPR bez zwiększania całkowitego budżetu WPR. To ograniczenie nałożyło na stare państwa członkowskie konieczność zmniejszenia wsparcia własnego rolnictwa na rzecz nowych państw członkowskich, ze względu na ich ograniczone możliwości znaczącego współudziału w finansowaniu budżetu UE. W tych okolicznościach Komisja Europejska nie mogła odblokować negocjacji z krajami kandydującymi aż do lutego 2002 roku, kiedy przygotowała swoją propozycję budżetową, zgodnie z wypracowanym kompromisem. Można wyróżnić dwa kluczowe punkty tego kompromisu.

1. Kraje kandydujące przystępują do UE w maju 2004, pod warunkiem wystarczającego postępu wdrażania *acquis communautaire*, zwłaszcza w odniesieniu do standardów jakościowych i zdrowotnych, oraz istnienia agencji płatniczych mających kluczowe znaczenie w procesie przyznawania pomocy współfinansowanej przez UE. W 2004 roku nowe kraje otrzymały dopłaty bezpośrednie w wysokości 25% krajowych pułapów, obliczonych na podstawie ich średniej produkcji w latach 1995-1998, z zakładanym tempem wzrostu płatności w kolejnych latach 5% i 10% rocznie, do 100% w roku 2013. To powolne tempo wzrostu dopłat miało za cel uniknięcie gwałtownego międzysektorowego zakłócenia poziomu dochodów w nowych państwach członkowskich i ochronę przed przekroczeniem potencjału absorpcyjnego²⁰ ich systemu administracyjnego. Do 2013 roku pomoc ta jest rozdzielona według specyficznego modelu jednolitej płatności obszarowej. Płatności te są oddzielone od produkcji każdego z gospodarstw, ale podlegają tym samym eko-warunkom, jak w krajach UE-15. Płatności te zostały policzone dla każdego kraju przez od-

²⁰ Potencjał absorpcyjny odnosi się do zdolności krajowych agencji płatniczych do dystrybucji pomocy zgodnie z celami i procedurami UE. Zdolność tę obniżają trudności w opanowywaniu wiedzy przez administrację krajową realizacji nowych zadań i ryzyko związane z koniecznością zwrotu pomocy przyznanej beneficjentom w sposób niewłaściwy.

niesienie pułapu wspólnotowego do średniej produkcji na hektar użytków rolnych w latach 1995-1998. Okresu tego użyto także do ustalenia kwot cukru i mleka. Rolnictwo nowych państw członkowskich było jednak w owym okresie dotknięte przez recesję i wartość produkcji na hektar była o 30% do 60% mniejsza niż w UE-15. Przyjęcie lat 1995-1998 za okresu referencyjny budzi więc ciągle emocje w nowych państwach członkowskich. Problem ten zostanie rozwinięty w dalszej części tekstu.

2. Po przystąpieniu do UE, nowe państwa członkowskie otrzymają istotną część obiecanej pomocy strukturalnej z drugiego filara WPR, której łączna roczna wysokość dziesięciokrotnie przewyższa środki przedakcesyjne programu SAPARD i która ma znacznie szerszy wachlarz możliwych zastosowań (ramka 3).

Początkowy limit wydatków ogółem WPR zostanie utrzymany aż do 2013 roku, co było możliwe jedynie dzięki zastosowaniu powolnego zwiększania dopłat bezpośrednich, opóźnień w wykorzystywaniu środków strukturalnych ze względu na trudności w ich absorpcji, a przede wszystkim przez odłożenie członkostwa Rumunii i Bułgarii aż do stycznia 2007.

Ramka 3. Pomoc przedakcesyjna a pomoc po przystąpieniu do UE w zakresie rozwoju obszarów wiejskich

- W celu przygotowania państw kandydujących do członkostwa UE-15 przygotowała program SAPARD (Specjalny Program Akcesyjny na Rzecz Rolnictwa i Rozwoju Wsi). Na jego realizację w latach 2000-2006 przeznaczono 3,7 mld euro (2000 r.). Wśród 15 proponowanych zakresów wykorzystania środków państwa kandydujące preferowały trzy: 1) inwestycje w rolnictwie i przemyśle rolno-spożywczym, 2) rozwijanie infrastruktury wiejskiej (drogi, wodociągi, kanalizacja), 3) dywersyfikację gospodarczą. Pozostałe środki rozdzielano bardzo różnie pomiędzy pozostałe zakresy wsparcia: 4) normy sanitarne, jakościowe i ochrony środowiska, 5) przyjazne środowisku praktyki rolnicze, 6) szkolenia i pomoc techniczną, 7) leśnictwo, 8) odnowę wsi i jej dziedzictwa kulturowego, 9) grupy producentów rolnych i 10) konsolidację.

- Po przystąpieniu do UE, roczna wysokość pomocy UE przeznaczona na rozwój obszarów wiejskich została dziesięciokrotnie zwielokrotniona w stosunku do programu SAPARD i również w minimalnym stopniu współfinansowana środkami nowych państw członkowskich oraz podmiotów prywatnych. Wsparcie to jest realizowane w ramach krajowych planów opartych na unijnych regulacjach, które określają m.in. minimalne proporcje pomiędzy niektórymi wydatkami. Zakres możliwego wsparcia jest bardzo rozszerzony w stosunku do programu SAPARD i obejmuje obecnie trzydzieści siedem działań, zgrupowane w czterech osiach:

- Oś 1. Konkurencyjność: inwestycje w modernizację rolnictwa i leśnictwa, w tym w wydajną infrastrukturę, przechodzenie rolników na wcześniejszą emeryturę, pomoc dla młodych rolników, kształcenie zawodowe, doradztwo i działania promocyjne, grupy producentów rolnych i innowacje.
- Oś 2. Środowisko: rekompensaty za prowadzenie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania, płatności rolno-środowiskowe, dobrostan zwierząt, zalesianie, „Natura 2000”, inwestycje nieprodukcyjne.
- Oś 3. Dywersyfikacja działalności gospodarczej, odnowa wsi, usługi, szkolenia, rozrywka i kultura.
- Oś 4. Inicjatywy lokalne i współpraca na rzecz rozwoju dla konkurencyjności, jakości życia, ochrony środowiska oraz szkolenia.

Większość nowych państw członkowskich skupiła swoje wydatki na Osi 1, mając na celu wzmocnienie konkurencyjności sektora rolnego i rolno-spożywczego, oraz na Osi 2, aby maksymalnie wykorzystać wsparcie dla stref o niekorzystnych warunkach gospodarowania (obszary górskie i inne), które zostały zdefiniowane bardzo szeroko w niektórych krajach.

Traktat akcesyjny został zawarty w Kopenhadze w grudniu 2002 roku. Pozwolił on nowym państwom członkowskim dodać do dopłat bezpośrednich suplement w postaci kolejnych 30% poziomu dopłat UE-15, finansowanych przez budżety krajowe. To dodatkowe wsparcie rolnictwa miało obowiązywać tylko w pierwszych trzech latach członkostwa i opierało się na przesunięciu części środków z drugiego filaru WPR. Tym samym przyspieszono tempo wzrostu dopłat bezpośrednich do ich maksymalnej wysokości (tab. 2).

Tabela 2

Wzrost płatności bezpośrednich w nowych państwach członkowskich^a w procencie wartości bazowej płatności w UE-15 w latach 2004-2013

Lata	Płatność podstawowa	Uzupełniające płatności krajowe:		Łącznie
		środki własne	środki 2 filara	
2004	25	15	15	55
2005	30	20	10	60
2006	35	25	5	65
2007	40	30	0	70
2008	50	30	0	80
2009	60	30	0	90
2010	70	30	0	100
2011	80	20	0	100
2012	90	10	0	100
2013	100	0	0	100

^a Chodzi o 8 państw Europy Środkowo-Wschodniej włączonych do UE w 2004 roku.

Źródło: Komisja Europejska i obliczenia własne autora.

Nie udało się jednak oddzielić w pełni dopłat dla producentów rolnych od rodzaju produkcji przez nich realizowanych. Niektóre nowe kraje członkowskie zaczęły bowiem wspierać pewne szczególnie wrażliwe rodzaje produkcji, a zwłaszcza produkcję zwierzęcą. Tym samym korzystały z przyjętego w UE-15 rozwiązania wprowadzającego „częściowe oddzielenie” dopłat od produkcji. To wsparcie zniknie w 2013 roku w nowych państwach członkowskich wraz z dostępem do pełnych pułapów wspólnotowego wsparcia bezpośredniego, a co za tym idzie – likwidacji krajowych płatności uzupełniających. Nowe kraje członkowskie przyjmą też wtedy system płatności bezpośrednich obowiązujący w innych państwach UE, w formie, w jakiej będzie on wtedy funkcjonował.

Nowe państwa członkowskie uzyskały również tymczasowe odstępstwa od *acquis communautaire*. Możliwość zakupu ziemi rolniczej przez zagraniczne osoby fizyczne i prawne została odłożona na 7 lat w zamian za możliwość opóźnienia przez stare kraje członkowskie pełnego dostępu do ich rynków pracy. W rzeczywistości możliwość ta była w różnym stopniu wykorzystywana i stopniowo łagodzona przez stare kraje członkowskie. Ponadto, pewna część produktów spożywczych wytwarzanych w nowych krajach członkowskich i nie spełniających norm wspólnotowych mogła być przez kolejne 3-5 lat sprzedawana na ich wewnętrznym rynku z odpo-

wiednim oznaczeniem. Utrzymano ponadto tymczasowo (np. na Węgrzech) niektóre krajowe systemy wsparcia i ochrony produktów wrażliwych, bardziej korzystne niż te realizowane w ramach WPR, ale systemy te były stopniowo wygaszane. Krótkie okresy przejściowego zwolnienia były również przyznawane w konkretnych przypadkach dotyczących norm fitosanitarnych, weterynaryjnych i dobrostanu zwierząt. Obecnie większość tych czasowych odstępstw już nie istnieje, z wyjątkiem spraw najbardziej wrażliwych: sprzedaży ziemi cudzoziemcom oraz pełnego dostępu do rynków pracy w niektórych państwach byłej UE-15.

Tabela 3 przedstawia kwotę i elementy składowe całkowitych wydatków rzeczywistych WPR w latach 2000-2006 i wydatków przewidywanych na lata 2007-2013. W pierwszym z tych okresów nowe państwa członkowskie otrzymywały jedynie 3% wydatków w UE-27, ponieważ była to w większości przypadków wciąż tylko pomoc przedakcesyjna – aż do 2004 roku dla pierwszych nowo przyjętych krajów, a do stycznia 2007 roku dla Rumunii i Bułgarii. W 2008 roku udział nowych państw członkowskich w wydatkach związanych ze wspólną polityką rolną UE wyniósł prawie 12%, a w 2013 roku może osiągnąć około 18%.

Dopłaty bezpośrednie i wydatki na rozwój obszarów wiejskich pochłonęły w 2008 roku odpowiednio 55% i 37% łącznych wydatków na ten cel poniesionych w nowych krajach członkowskich, wobec 79% i 11% w UE-15. Udział środków strukturalnych oferowanych w ramach WPR był zatem 3,4 razy większy w nowych państwach członkowskich niż w dawnej UE-15. Jednakże nawet w granicach 37% ma on wciąż mniejszy wpływ na sytuację wsi i rolnictwa niż płatności bezpośrednie. Ich znaczenie dla poziomu dochodów i kształtowania struktur rolnych w nowych państwach członkowskich jest dużo większe.

Tabela 3

Faktyczne łączne wydatki WPR (mld euro)

Regiony i kraje	Lata 2000-2006				Perspektywa finansowa 2007-2013			
	Płatności bezpośrednie	Wsparcie rynku	Rozwój wsi	Łącznie	Płatności bezpośrednie	Wsparcie rynku	Rozwój wsi	Łącznie
UE-15	206,4	63,94	53,26	322,64	34,31	4,94	4,73	43,99
Polska	1,509	0,374	3,321	5,204	1,248	0,206	1,035	2,488
Węgry	0,689	0,434	0,802	1,925	0,543	0,019	0,252	0,814
Czechy	0,468	0,141	0,569	1,178	0,380	0,065	0,241	0,686
Słowacja	0,185	0,082	0,451	0,718	0,156	0,044	0,144	0,345
Słowenia	0,055	0,019	0,272	0,346	0,056	0,040	0,113	0,209
Litwa	0,184	0,112	0,502	0,799	0,158	0,016	0,073	0,247
Łotwa	0,063	0,006	0,374	0,443	0,062	0,038	0,071	0,171
Estonia	0,049	0,012	0,196	0,257	0,041	0,001	0,046	0,088
Rumunia	0	0	0,533	0,533	0,422	0,052	0,110	0,584
Bułgaria	0	0	0,212	0,212	0,166	0,012	0,082	0,261
UE-12 ^a	3,225	1,22	7,29	11,00	3,254	0,502	2,180	5,936
UE-27	209,6	65,16	59,55	355,14	37,56	5,44	6,91	49,92

^a Uwzględniono również Maltę i Cypr, podając dane dotyczące krajów przyjętych do UE w 2004 roku.

Źródło: Komisja Europejska i obliczenia własne autora.

Liczby zestawione w tabeli 4 pozwalają ocenić stopień równorzędności traktowania nowych i starych państw członkowskich w ramach Wspólnoty.

Tabela 4

**Wydatki WPR w 2008 roku jako procent wartości produkcji rolniczej
i w przeliczeniu na ha użytków rolnych**

Regiony i kraje	Produkcja rolnicza w mln euro	Wyplacone środki		Powierzchnia (mln ha)	Łączne wydatki (euro/ha):	
		w mln euro	% produkcji		w 2008 r.	zaplanowane na rok 2013
		2008 ^a	2008		2008	2007 ^b
UE-15	312 286	43 986	14,1	129,245	340	330
Polska	21 789	2 488	11,4	16,177	154	.
Węgry	7 684	814	10,6	5,807	140	.
Czechy	4 735	686	14,5	4,254	160	.
Słowacja	2 419	345	14,3	1,931	182	.
Słowenia	1 174	209	17,8	0,499	418	.
Litwa	2 224	247	11,1	2,696	91	.
Łotwa	1 050	171	16,3	1,839	95	.
Estonia	653	88	13,5	0,823	110	.
UE-10 ^c	42 484	5 094	12,0	34,187	149	.
Rumunia	18 234	584	3,2	13,714	43	.
Bułgaria	4 467	261	5,8	5,116	51	.
UE-12 ^b	65 185	5 894	9,6	53,017	112	181
UE-27	377 471	49 922	11,7	182,262	274	286

^a Dane szacunkowe.

^b Przybliżenie dla 2008 r.

^c Wraz z Cyprem i Maltą.

Źródło: Eurostat, Komisja Europejska, obliczenia własne autora.

Całkowite wsparcie w ramach WPR wypłacone w 2008 roku nowym państwom członkowskim, które przystąpiły do Wspólnoty w 2004 roku, osiągnęło 12% wartości ich produkcji rolniczej, co stanowi wielkość zbliżoną do uzyskanej w UE-15, gdzie analogiczny wskaźnik wyniósł 14%. Integracja Rumunii i Bułgarii tymczasowo obniżyła ten wskaźnik do 9,6%, ponieważ realizacja płatności dopiero się tam zaczyna i występują opóźnienia spowodowane trudnościami w procesie absorpcji środków wspólnotowych. Po ich przewyżczeniu, zgodnie ze skalą zaplanowanego wsparcia, poziom ten powinien w roku 2013 roku osiągnąć, a nawet przewyższyć udział wsparcia odnotowanego w UE-15.

Jednakże całkowita kwota płatności wydatkowana w ramach WPR, w przeliczeniu na hektar użytków rolnych i przeznaczona dla krajów włączonych do UE w 2004 roku, osiągnęła w 2008 roku tylko 44% poziomu UE-15. Różnica ta wynika z uznania za okres referencyjny lata 1995-98 i wyznaczenia pułapu płatności bezpośrednich dla nowych państw członkowskich w oparciu o produkcję z tego okresu. Wzrost intensywności produkcji rolniczej od 2000 roku zachęca jednak te kraje do kwestionowania przyjętego okresu referencyjnego. Niedawna integracja Rumunii i Bułgarii czasowo obniżyła całkowity odsetek do 33%, ale zaplanowane wydatki mają umożliwić osiągnięcie około 55% poziomu UE-15 w 2013 roku.

Jednakże – kwestia ważna i często pomijana – znacząco niższy poziom cen krajowej konsumpcji nowych państw członkowskich, wyrażony w euro w stosunku do państw UE-15 lub w innym ujęciu różnicą między nominalną a realną wartością waluty (ramka 1), dodaje średnio w nowych państwach członkowskich około 60% kwoty dopłat przy ujęciu konsumpcji krajowej w parytecie siły nabywczej wyrażonej w euro (tab. 5).

Tabela 5

**Siła nabywcza waluty krajowej (w PPS; wyrażona w euro)
w poszczególnych państwach^a w 2007 roku (w PPS²¹; wyrażona w euro)**

UE15	PL	HY	CZ	SK	SL	LT	LV	EE	RO	BG
1,08	1,64	1,55	1,62	1,64	1,30	1,76	1,55	1,49	1,82	2,47

^a PL=Polska, HY=Węgry, Cz=Czechy, SK=Słowacja, SL=Słowenia, LT=Litwa, LV=Łotwa, EE=Estonia, RO= Rumunia i BG=Bułgaria.

Źródło: Eurostat, Komisja Europejska, obliczenia własne autora.

Liczby z tabeli 5 dopełniają ocenę rzeczywistego wpływu płatności bezpośrednich na dochody gospodarstw rolnych w nowych państwach członkowskich. Dochody te są przeznaczane głównie na wzrost poziomu spożycia rolników i ich rodzin i w o wiele mniejszym stopniu na inwestycje oraz zakupy obrotowych środków produkcji. Jeśli taki poziom pozostałby niezmienny do końca 2013 roku, to podniosłby siłę nabywczą wsparcia z WPR w nowych państwach członkowskich, po przeliczeniu na 1ha UR do około 77% poziomu w UE-15 i do ponad 100% w przeliczeniu na jednostkę produkcji. Takie ujęcie bardzo zmienia na korzyść nowych państw członkowskich wcześniejsze porównanie wysokości płatności bezpośrednich wyrażonych w euro. W latach 2008-2009 kryzys gospodarczy i finansowy powiększył dodatkowo ten korzystny dla większości nowych państw członkowskich efekt, poprzez gwałtowną deprecjację ich walut wobec euro.

2.2. Dynamiki funkcjonalne i strukturalne

2.2.1. Kontynuacja i poszerzenie obszaru wysokiego tempa wzrostu gospodarczego

W nowych państwach członkowskich nadal utrzymywał się w latach 2000-2008 wysoki wzrost gospodarczy, który objął również Rumunię i Bułgarię. Ich łączny PKB wzrósł w tym okresie o 45%, wobec zaledwie 16% w UE-15 (tab. 6). Wzrost ten wahał się w granicach od 22% do 75%. Najwyższe tempo wzrostu odnotowano w państwach bałtyckich oraz Rumunii i Słowacji. W sumie, od 1995 roku średni PKB na jednego mieszkańca (wyrażony w parytecie siły nabywczej) wzrósł z jednej trzeciej do 55% średniej UE-15 łącznie dla całej grupy krajów, które dołączyły w 2004 roku, o około 20 % w Rumunii i o około 35% w Bułgarii.

²¹ Rozważmy przykład: za 100 euro dopłat bezpośrednich polski rolnik może kupić w Polsce koszyk dóbr, który będzie kosztować 164 euro jego francuskiego odpowiednika zaopatrującego się we Francji.

Tabela 6

Wzrost gospodarczy a wydatki na żywność

Regiony i kraje	Realny PKB (euro – PPS)					Konsumpcja żywności jako % łącznych wydatków gospodarstw domowych			WDB ^a jako % PKB
	per capita jako % UE-15	zmiana wartości							
		2000 = 100				zmiana 2009/2008 (%)			
		2007	2005	2008	2009				
UE-15	100	109	116	111	-4,3	16,2	.	15,4	1,1
Polska	48	116	138	136	-1,4	28,0	25,8	27,3	2,7
Węgry	56	123	130	122	-6,2	27,7	26,1	25,8	2,4
Czechy	72	120	140	136	-2,9	26,4	24,8	22,8	0,9
Słowacja	60	127	162	158	-2,5	28,7	24,8	23,0	1,0
Słowenia	80	120	150	145	-0,3	22,0	20,2	19,4	1,2
Litwa	53	146	177	158	-10,7	38,9	35,2	32,2	2,7
Łotwa	49	148	175	152	-13,1	27,7	29,4	.	1,7
Estonia	61	146	166	149	-10,2	32,7	26,7	23,8	1,8
Rumunia	38	132	161	155	-3,7	39,9	.	33,0	5,1
Bułgaria	33	129	146	143	-0,7	31,8	.	.	4,2

^a Wartość dodana brutto.

Źródło: Eurostat.

2.2.2. Wreszcie poszerza się rolnictwo

Mimo powolnego spadku udziału wydatków na żywność (tab. 6), konsekwentny wzrost siły nabywczej wystarczył, aby pobudzić wzrostową tendencję w produkcji rolniczej, a jeszcze silniej wzrost jej wartości dodanej. Po korekcie uwzględniającej wahania warunków pogodowych²², całkowita wielkość produkcji rolniczej w nowych państwach członkowskich wykazuje rosnący trend: wzrost o ok. 12% rocznie, przy 3% w UE-15 (tab. 7).

Pozytywny wpływ uzyskania członkostwa w UE, mierzony wartością produkcji, był w 2004 roku widoczny w Polsce i krajach bałtyckich, natomiast w innych krajach zjawisko to występowało w mniejszym nasileniu. Wzrost w Rumunii i spadek w Bułgarii, które w roku 2007 tylko w znikomym stopniu korzystały ze wsparcia oferowanego w ramach WPR, wynikał natomiast głównie z czynników endogenicznych.

Wzrost gospodarczy w sektorze rolnym, tak jak krajowe PKB, najlepiej mierzyć wzrostem wartości dodanej. Wartość ta wzrosła w latach 2000-2008 w nowych krajach członkowskich o około 30%, wobec jedynie 5% w UE-15 (tab. 8). Wzrost ten był 2,5-krotnie szybszy niż wzrost produkcji rolniczej, podczas gdy w UE-15 był wyższy jedynie o 2%. Od 2000 do 2008 roku wskaźniki wartości dodanej produkcji rolniczej, a tym samym pośrednio produktywności nakładów²³, wskazują zatem na większy wzrost w nowych państwach członkowskich niż w UE-15, dzięki czemu nowe państwa członkowskie zbliżyły się do poziomu państw UE-15.

²² Wrażliwość produkcji na warunki atmosferyczne znacznie wzrosła w nowych państwach członkowskich z uwagi na wciąż niższe niż w państwach UE-15 wykorzystywanie nawozów i środków ochrony roślin.

²³ Wskaźnik wartości dodanej produkcji rolniczej jest stosunkiem wartości dodanej do wartości produkcji rolniczej, a produktywność nakładów wyraża relację wartości produkcji rolniczej do wartości poniesionych nakładów.

Tabela 7

Realny wzrost wartości produkcji rolniczej w latach 2000-2008

Regiony i kraje	Produkcja rolnicza w cenach bazowych ^a								
	zmiana (wartość w cenach z 2005 w euro)								mld euro
	2000 ^b = 100								
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008 ^b	2007
UE-15	99	100	98	105	101	100	102	103	298,9
Polska	102	102	101	115	114	113	119	120	19,9
Węgry	105	98	91	113	105	102	90	117	6,7
Czechy	100	97	92	107	105	100	103	108	4,3
Słowacja	99	105	102	114	104	101	97	101	2,0
Słowenia	97	110	96	114	113	105	109	108	1,1
Litwa	95	106	114	126	140	134	145	154	2,1
Łotwa	106	117	125	131	146	143	159	159	1,0
Estonia	106	105	105	105	112	110	124	123	0,7
Rumunia	108	104	112	132	115	118	97	110	14,3
Bułgaria	97	102	92	98	92	92	73	87	3,3
NMS	103	103	102	117	113	110	104	112	55,4

^a Ceny bazowe – konsekwentnie stosowane przez Eurostat w rachunkowości rolniczej, obejmują dodatkowo saldo subsydiów i podatków bezpośrednio związanych z produkcją oraz innych dopłat tego rodzaju.

^b 2000 = średnia z lat 1999-2001; 2008 = średnia z lat 2007-2009.

Źródło: Eurostat, Komisja Europejska, obliczenia własne autora.

Tabela 8

Realny wzrost wartości dodanej w rolnictwie

Regiony i kraje	Wartość dodana brutto rolnictwa w cenach bazowych ^a									
	zmiana (wartość w cenach z 2005 w euro)								% produkcji	
	2000 ^b = 100								2000 ^b	2008 ^b
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008		
UE-15	98	101	98	102	102	100	103	105	45,7	46,6
Polska	107	106	105	137	140	131	146	140	33,1	41,0
Węgry	104	80	81	133	126	118	87	121	30,3	40,8
Czechy	99	93	89	121	119	106	86	115	25,5	28,0
Słowacja	90	100	78	117	105	103	88	110	26,3	26,8
Słowenia	95	123	90	132	128	107	110	104	39,8	37,5
Litwa	82	102	126	137	158	152	181	208	32,7	47,0
Łotwa	100	112	113	117	126	109	124	191	43,2	42,2
Estonia	101	111	111	102	104	103	127	122	43,3	43,9
Rumunia	110	102	107	128	102	107	86	99	54,4	48,9
Bułgaria	98	144	140	144	145	136	77	120	29,4	40,4
NMS	105	104	105	131	122	118	107	130	37,5	40,0

^a Jak w tab. 7.

^b 2000 = średnia z lat 1999-2001; 2008 = średnia z lat 2007-2009.

Źródło: Eurostat, Komisja Europejska, obliczenia własne autora.

Należy zwrócić jeszcze uwagę na zróżnicowanie tendencji. Dobrym przykładem jest przypadek czeski i słowacki w porównaniu z Polską. Od 2000 do 2008 wartość dodana w rolnictwie wzrosła w Polsce 2,7-krotnie bardziej niż w Czechach

i 4-krotnie bardziej niż w Słowacji. Jest to wynik znacznie szybszego wzrostu wartości polskiej produkcji rolniczej (20% wobec odpowiednio 8% i 1% w Czechach oraz Słowacji) oraz tempa wzrostu wartości dodanej (25% wobec 10% i 2%). W 2008 roku tempo wzrostu wartości dodanej wyniosło 41% w Polsce, a w Czechach tylko 28% i 27% na Słowacji. To niskie tempo wzrostu wyróżnia te oba kraje na tle innych nowych państw członkowskich, gdzie przekraczało 40%. Oczywiście odzwierciedla to specyfikę czeskich i słowackich struktur rolnych, charakteryzujących się przewagą dużych gospodarstw rolnych prowadzonych przez byłych pracowników państwowych gospodarstw rolnych, a w przypadku Czech także nowych dużych gospodarstw indywidualnych. Nie dziwi więc, że rolnictwo węgierskie, gdzie udział sektora spółdzielczego i rodzinnego jest podobny, osiąga wyniki pośrednie pomiędzy tymi dwoma kontrastującymi dynamikami rozwoju.

2.2.3. Bezrobocie i nadmierne zatrudnienie w rolnictwie

Szybki wzrost gospodarczy oraz gwałtowny wzrost emigracji w niektórych krajach, w tym w Polsce i Rumunii, doprowadziły w latach 2000-2007 do znacznego spadku bezrobocia, które wygenerowała wcześniejsza recesja, zarówno w formie oficjalnej, jak i ukrytej za sprawą przerostu zatrudnienia w sektorze rolnym (tab. 9). W związku z tym, średnia stopa bezrobocia w dziesięciu nowych państwach członkowskich była w 2007 roku zbliżona do tej w państwach UE-15. Jej spadek był spektakularny w Polsce i w Słowacji, gdzie wskaźnik ten przekraczał 20% w poprzedniej dekadzie, a w Polsce ponownie również w 2003 roku. Należy jednak pamiętać, że obecny kryzys spowodował znaczny wzrost stopy bezrobocia w 2009 roku, z wyjątkiem Polski, w czym istotny udział miała jej struktura agrarna z silnym rolnictwem indywidualnym.

Tabela 9

Spadek poziomu bezrobocia i zatrudnienie w rolnictwie

Regiony i kraje	Stopy bezrobocia				Zatrudnienie w rolnictwie			Zatrudnienie w rolnictwie jako % zatrudnienia ogółem			Pracownicy najemni w rolnictwie jako % zatrudnionych w rolnictwie
					UE-12 = 100	zmiana 2000=100		2000	2005	2007	
	2000	2005	2007	2009 ^a	2007	2005	2007	2000	2005	2007	2007
UE-15	7,7	8,1	7,0	9,1	94	91	86	4,3	3,7	3,5	38,7
Polska	16,1	17,8	9,6	8,9	38,3	92	92	18,7	17,1	14,7	10,1
Węgry	6,4	7,2	7,4	10,7	7,7	77	68	6,5	4,8	4,6	67,0
Czechy	8,7	7,9	5,3	8,0	2,3	92	83	5,2	4,1	3,6	80,0
Słowacja	18,8	16,3	11,1	13,6	1,5	69	64	6,9	4,9	4,2	84,4
Słowenia	6,7	6,5	4,9	6,8	1,4	87	81	9,6	8,9	9,9	14,3
Litwa	16,4	8,3	4,3	14,6	1,9	80	61	18,4	14,8	10,4	35,9
Łotwa	13,7	8,9	6,0	22,8	1,8	93	72	14,4	12,6	9,9	49,4
Estonia	12,8	7,9	4,7	15,2	0,5	59	51	7,0	5,8	4,7	65,8
Rumunia	7,3	7,2	6,4	7,2	36,9	71	61	45,2	32,8	29,5	5,3
Bułgaria	16,4	10,1	6,9	7,9	8,2	81	64	13,2	9,3	7,5	43,7
UE-12	100	80	72	.	.	17,7	.

^a Grudzień.

Łączne zatrudnienie w rolnictwie w nowych państwach członkowskich zmniejszało się w okresie 2000-2007 dwa razy szybciej niż w UE-15. Ten gwałtowny spadek był w przeważającej mierze wynikiem spadku zatrudnienia w gospodarstwach produkujących jedynie na własny użytek i w gospodarstwach niskotowarowych, które podlegały połączonej presji dwóch czynników. Po pierwsze, coraz trudniej było im sprzedać swoje produkty do przemysłu i handlu z uwagi na rozdrobnienie oferty i niespełnianie norm jakościowych UE, a po drugie, zwiększały się możliwości znalezienia pracy w mieście i poza granicami kraju. Oba te zjawiska występowały w różnym nasileniu w poszczególnych krajach, ze względu na ich specyficzne cechy strukturalne. W Rumunii np. nowe gospodarstwa niskotowarowe, o niewielkim kontakcie z rynkiem i słabo wyposażone w środki produkcji, dominowały wśród gospodarstw rodzinnych. Brak wystarczających dochodów spoza rolnictwa spowodował emigrację młodych i aktywnych osób do miast, a później także emigrację do innych krajów. To wyjaśnia spadek zatrudnienia w rolnictwie tego kraju aż o 39% w ciągu siedmiu lat. Wspomniano wcześniej, że wzrosło ono gwałtownie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku w związku z tzw. powrotem do ziemi, a poza tym było ono bardzo zawyżone z uwagi na duże bezrobocie ukryte. Podobnie można wyjaśnić duży spadek zatrudnienia w rolnictwie: Estonii (-49%), Litwy (-39%), Bułgarii (-36%), Węgier (-32%) i Łotwy (-28%). Spadek zatrudnienia pracy w rolnictwie tych krajów wiązał się ponadto, choć w niewielkim stopniu, ze wzrostem wydajności pracy w spółkach i rodzinnych towarowych gospodarstwach rolnych. Natomiast wzrost wydajności pracy wyjaśnia prawie zupełnie spadek zatrudnienia w rolnictwie Czech i Słowacji, ponieważ ponad 80% zatrudnionych w rolnictwie pracowało tam w wielkich gospodarstwach rolnych (tab. 9).

Polska to kolejny szczególnie przypadkowy przypadek wielkiej wagi, z powodu liczby mieszkańców stanowiącej 38% łącznej populacji nowych państw członkowskich. Rolnictwo produkujące jedynie na własne potrzeby i gospodarstwa niskotowarowe wciąż miały największy udział w łącznym zatrudnieniu w rolnictwie. Jednakże, w odróżnieniu od wcześniej omówionych, przypadków, gospodarstwa niskotowarowe zostały utworzone i wyposażone jeszcze w poprzednim systemie, a co więcej – z reguły dysponowały większymi dochodami pochodzącymi spoza rolnictwa, które zwiększały się, poczynając od 2000 roku. Na bazie tej szczególnej spuścizny historycznej, wspartej od 2004 roku płatnościami bezpośrednimi ze Wspólnoty, gospodarstwa te znacznie bardziej, niż przewidywano, opierały się stopniowemu wypieraniu z rynku. Jedynie te najmniejsze całkowicie ograniczyły się do produkcji na własne potrzeby lub zrezygnowały z prowadzenia działalności rolniczej, co niekoniecznie oznaczało sprzedaż lub dzierżawę posiadanych użytków rolnych. To tłumaczy tak niskie tempo spadku poziomu zatrudnienia w polskim rolnictwie w latach 2000-2005 (-8%) i jego późniejsze utrzymywanie się na osiągniętym poziomie.

Łączny udział rolnictwa w całkowitym zatrudnieniu w nowych państwach członkowskich, początkowo znacznie większy niż w UE-15, spadł w 2007 roku do poziomu notowanego w UE-15, tj. do 3,5%. W tym samym roku jego udział w całkowitym zatrudnieniu w Czechach, na Węgrzech, Słowacji i Estonii stał się nieistotny. Jest jeszcze jednak nadal znaczący na Litwie i Łotwie oraz w Słowenii

i Polsce (15% zatrudnienia w rolnictwie), a mimo gwałtownego spadku, wciąż bardzo wysoki w Rumunii (30%). Tak więc w 2007 roku nadal 75% całkowitego zatrudnienia w rolnictwie nowych państw członkowskich przypadło na oba te ostatnie kraje, przy ich udziale w łącznej produkcji rolniczej sięgającym 62%. Celowe byłoby zatem porównanie średniej produktywności gruntów rolnych i pracy oraz ich zmian.

2.2.4. Przeciętą produktywność ziemi: znaczny względny postęp

W latach 2000-2007 powierzchnia użytków rolnych zmniejszyła się łącznie w nowych państwach członkowskich o 10%, tj. trzykrotnie więcej niż w krajach UE-15 (tab. 10). Spadek ten wynika z urbanizacji, wycofywania się prowadzenia produkcji rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (zła jakość gleb, duże skłony terenu, zbyt wąskie pola itd.) oraz rezygnacji z działalności rolniczej bez sprzedaży gruntów. Zjawisko takie obserwowano przed przystąpieniem do UE w 2004 roku, lecz potem uległo zahamowaniu (odwrotna sytuacja miała miejsce tylko w Polsce i Czechach), co oznacza, że płatności bezpośrednie do każdego hektara znacznie zwiększyły zainteresowanie rolników posiadaniem użytków rolnych. Należy przy tym pamiętać, że w 2013 roku nastąpi całkowite oddzielenie płatności od produkcji w nowych państwach członkowskich przyjętych do Wspólnoty w 2004 roku, kiedy to zostaną zlikwidowane ich krajowe płatności uzupełniające.

Tabela 10

Powierzchnia użytków rolnych, produktywność ziemi i obsada zwierząt w nowych krajach członkowskich i UE-15

Regiony i kraje	Powierzchnia użytków rolnych (mln ha)			Wartość produkcji w euro na 1 ha użytków rolnych				Obsada zwierząt (LU ^a na 1 ha użytków rolnych)	
				% UE-15			zmiana realna 2000 = 100	2003	2007
				2000	2005	2007			
UE-15	133,6	130,3	129,2	100	100	100	106,3	0,89	0,88
Polska	17,6	15,9	16,2	35	44	53	.	0,77	0,72
Węgry	6,05	5,9	5,8	43	49	50	.	0,61	0,56
Czechy	4,0	3,6	4,3	40	44	44	.	0,63	0,58
Słowacja	2,3	1,9	1,9	36	41	45	.	0,45	0,38
Słowenia	0,6	0,5	0,5	85	98	96	.	1,20	1,13
Litwa	3,5	2,8	2,7	18	26	33	.	0,47	0,39
Łotwa	2,5	1,7	1,8	14	20	25	.	0,31	0,28
Estonia	0,9	0,8	0,8	25	29	36	.	0,41	0,35
Rumunia	14,8	14,3	13,7	31	42	45	.	0,52	0,43
Bułgaria	5,8	5,3	5,1	30	29	28	.	0,56	0,40
UE-10	59,0	52,9	52,9	31	41	45	122,0	.	.

^a Jednostki przeliczeniowe inwentarza żywego (Livestock Units).

^b Średnia dla 1998 i 2002.

^c Szacunek: użytki rolne (UR) z 2007 roku.

Spadek powierzchni gruntów wykorzystywanych rolniczo oznaczał, że wartość produkcji z hektara (produktywność ziemi) wzrosła o 10% więcej niż produkcja, czyli o 22% przeciętnie dla całej grupy nowych państw członkowskich, w porównaniu z 6,3% wzrostu w państwach UE-15 (tab. 10). Zmniejsza się zatem przepaść pomiędzy Wschodem a Zachodem dotycząca przeciętnej produktywności ziemi, która była częściowo skutkiem dziedzictwa epoki komunizmu i została jeszcze powiększona przez recesję postkomunistyczną. W latach 2000-2007 przeciętna produktywność użytków rolnych wzrosła z 31% do 45% poziomu notowanego w UE-15. Wskaźnik ten waha się od 28% w Bułgarii do 53% w Polsce. Wyjątkiem jest Słowenia, gdzie sięgnął on 96%, co wynika z poziomu PKB per capita zbliżonego do średniej UE-15 (80% w 2007 r.), który już wcześniej umożliwił wysoki poziom wspierania rolnictwa poprzez subwencje i taryfy celne.

Istotną przyczyną nadal wyraźnie niższej przeciętnej produktywności rolnictwa nowych państw członkowskich w odniesieniu do rolnictwa krajów UE-15 (rzędu od -20% do -40% w zależności od rodzaju produkcji i kraju) jest niższy poziom nakładów bieżących i amortyzacji na jednostkę powierzchni użytków rolnych (czyli mniejsza intensywność produkcji). Wyraźna jest jednak tendencja do zwiększenia produktywności ziemi, a więc i zwiększenia nakładów, zwłaszcza przez gospodarstwa najbardziej związane z rynkiem.

Drugą przyczyną przeciętnie niższej produktywności ziemi w nowych państwach członkowskich jest mniejszy udział intensywnych ze swej natury kierunków produkcji, takich jak chów zwierząt, prowadzenie sadów i winnic oraz warzywnictwa. Zagadnienie to ilustruje obsada zwierząt (liczba zwierząt wyrażona w jednostkach porównywalnych, w przeliczeniu na jednostkę powierzchni użytków rolnych), którą zestawiono w tabeli 10. W 2007 pozostawała ona na ogół na niższym o około jedna trzecia poziomie UE-15 i wykazywała tendencję spadkową w latach 2003-2007, w przeciwieństwie do państw UE-15, gdzie pozostała na poziomie prawie niezmiennym.

Natomiast w produkcji mleczarskiej i drobiarskiej nastąpił wzrost wydajności jednostkowej zwierząt z bardzo niskiego poziomu, co nieco zniwelowało skutki spadku pogłowia zwierząt. Produkcję wieprzowiny, głównego rodzaju mięsa pod względem udziału w konsumpcji w całej grupie nowych państw członkowskich, cechują jednak znaczne opóźnienia strukturalne, co powoduje, że produkcja tego dobra ma tendencję do ustępowania pola importowi z UE-15.

Warunki glebowe i klimatyczne, na ogół mniej korzystne niż w UE-15, również przyczyniają się do mniejszej produktywności ziemi w rolnictwie nowych państw członkowskich. Jednakże różnica w produktywności ziemi pomiędzy tymi krajami a krajami UE-15 wynika przede wszystkim z kluczowego czynnika ograniczającego, a mianowicie: generalnie wciąż znacznie mniejszego zaangażowania kapitału w rolnictwie nowych krajów członkowskich.

2.2.5. Przeciętna wydajność pracy w rolnictwie: względnie silny wzrost

Tabela 11 pokazuje, że różnica w poziomie wydajności pracy w rolnictwie była jeszcze większa niż w przypadku produktywności ziemi. W krajach nowo przyjętych wydajność pracy rośnie dziesięć razy szybciej niż w krajach UE-15: w latach 2000-2007 wzrosła ona o 18%, przy 1,8% w UE-15. W 2000 roku wydajność pracy w nowych krajach członkowskich wynosiła 11%, zaś w 2007 roku już 17% wydajności pracy w rolnictwie krajów UE-15. Biorąc pod uwagę powyższe informacje, nie jest zaskoczeniem, że odsetek ten jest odwrotnie proporcjonalny do udziału zatrudnieniu w gospodarstwach produkujących na własne potrzeby (samozaopatrzeniowych) oraz niskotowarowych.

Tabela 11

Zmiany wydajności pracy w rolnictwie analizowanych krajów

Regiony i kraje	Wartość dodana brutto w euro na jednostkę nakładów pracy			
	lata (UE-15=100)			zmiana 2000 ^a =100
	2000	2005	2007	
UE-15	100	100	100	101,8
Polska	10	12	16	.
Węgry	15	20	23	.
Czechy	33	27	37	.
Słowacja	16	20	25	.
Słowenia	18	24	21	.
Litwa	12	18	29	.
Łotwa	8	9	13	.
Estonia	11	24	36	.
Rumunia	8	11	12	.
Bułgaria	9	11	10	.
UE-12	11	13	17	118

^a 2000 rok = średnia z lat 1999-2001.

^b 2006 rok = średnia z lat 2005-2007.

Źródło: Eurostat, Komisja Europejska, obliczenia własne autora.

2.2.6. Dochody rolnicze: silny wpływ integracji europejskiej

W ośmiu nowych państwach członkowskich odnotowano w 2004 roku (rok akcesji) spektakularny skok poziomu dochodów gospodarstw rolnych w przeliczeniu na osobę w pełni zatrudnioną. Aż do 2007 roku ten wzrost był rezultatem przede wszystkim wzrastającego poziomu płatności bezpośrednich realizowanych w ramach WPR (tab. 12).

Korzyści z kursu wymiany euro na waluty krajowe, o których wspomniano wcześniej, dodatkowo zwiększyły wpływ dopłat na poziom uzyskiwanych dochodów. W latach 2000-2008 wzrost dochodów w rolnictwie w przeliczeniu na osobę w pełni zatrudnioną wynikał poza tym ze znacznego wzrostu średniej wydajności pracy. W okresie 2004-2007 po części przyczyniły się do tego nieznacznie lepsze warunki handlu (korzystne dla rolnictwa nożyce cen), co było związane z dostępem do jednolitego rynku UE i korzystną koniunkturą międzynarodową. Wzrost ten miał spektakularny charakter, ponieważ wystąpił po spadkach dochodów

w latach 2000-2004. Po okresie 2004-2007 miał miejsce jednak gwałtowny spadek cen produktów rolniczych w latach 2008 i 2009, a wpływ tego zjawiska na dochody był nieco bardziej widoczny w nowych krajach członkowskich niż w krajach UE-15. W tych pierwszych spadek dochodów gospodarstw rolnych przeliczonych na 1 ha użytków rolnych (po ich łącznym wzroście o 75% od 2000 r.) oznaczał wzrost netto o 46% w 2009 roku, podczas gdy w krajach UE-15 spadek nastąpił po niemal całkowitej stagnacji dochodów, notowanej od 2000 roku.

Tabela 12

Zmiany dochodów rolniczych liczone na jednostkę nakładów pracy (lata 2000-2009)

Regiony i kraje	Lata (2000=100)							% Zmiana 2009/2008	% Zmiana 2009/2007
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 ^p		
Francja	95,8	94,4	89,7	99,0	109,6	98,3	78,8	-19,8	-29,1
UE-15	100,2	101,3	95,1	97,8	104,3	100,1	88,6	-11,5	-15,1
Polska	96,0	180,8	164,1	181,1	221,6	182,5	159,9	-12,4	-27,8
Węgry	87,3	144,6	144,6	145,5	174,7	207,2	133,4	-35,6	-23,6
Czechy	91,7	137,5	152,2	155,6	197,0	201,8	153,2	-24,1	-22,2
Słowacja	100,5	130,1	121,3	148,0	156,3	171,4	153,6	-10,4	-1,7
Słowenia	90,2	139,1	139,8	136,3	148,6	135,0	119,6	-11,4	-19,5
Litwa	96,5	152,5	191,1	175,7	303,1	287,5	199,5	-16,7	-34,2
Łotwa	140,0	233,2	243,0	317,8	347,6	280,2	242,4	-11,5	-30,3
Estonia	136,5	229,4	248,3	232,6	327,1	251,9	211,1	-16,2	-35,5
Rumunia ^b	106,1	154,0	92,2	91,6	69,0	88,9	75,5	-15,1	+9,4
Bułgaria	84,6	82,7	97,9	94,0	96,4	124,4	111,6	-10,1	+15,8
NMS12	118,5	179,0	150,2	158,2	175,4	174,4	145,6	-16,5	-17,0
UE-27	106,9	115,5	105,6	109,7	119,7	115,3	101,2	-12,2	-15,5

^a Wartość dodana netto w cenach czynników produkcji; dla każdego kraju przyjęto inny deflator odpowiadający wskaźnikowi cen dóbr konsumpcyjnych.

^b 100 = średnia dla lat 1999-2001.

p – Prognoza.

Źródło: Eurostat, obliczenia własne autora.

W 2008 roku płatności ze środków budżetowych UE i krajowe nie związane z produkcją (czyli niemal wszystkie) generowały w ośmiu nowych krajach członkowskich od 25% do 75% dochodów gospodarstw rolnych (tab. 13). Oznacza to, że udział płatności ze środków budżetowych wynosił przeciętnie 1/3 ogółu dochodów, tak jak w większości krajów UE-15, ale w przeliczeniu na euro był to poziom dwu- lub nawet trzykrotnie mniejszy niż w UE-15.

W 2008 roku wystąpiły, pomimo płatności bezpośrednich, skutki kryzysu finansowo-gospodarczego. Odnotowano spadek dochodów gospodarstw rolnych i deprecjację walut w kilku nowych krajach członkowskich. Deprecjacja ta podniosła jednak rzeczywistą wartość pomocy przekazywanej w ramach WPR, wyrażonej w walutach krajowych. W 2009 roku łączny pozytywny wpływ obu tych elementów był z pewnością dużo większy w nowych krajach członkowskich niż w UE-15.

Tabela 13

**Udział wsparcia budżetowego (%) w dochodach rolniczych^a w UE-27
i nowych krajach unijnych^b**

Lata	UE-27	PL	HU	CZ	SK	SL	LT	LV	EE	RO	BG
2000	9,8	4,5	6,5	26,1	57,6	21,0	1,5	0	5,3	4,2	0,4
2004	11,9	18,0	22,1	23,1	14,9	30,0	6,8	27,5	25,0	5,9	4,4
2008	33,3	24,8	36,0	74,9	51,5	63,9	21,7	55,7	52,2	7,5	8,4

^a Wyrażone wartością dodaną netto liczoną w cenach czynników produkcji.

^b Nazwy krajów jak w odnośniku do tab. 5.

Źródło: Eurostat, Komisja Europejska, obliczenia własne autora.

2.2.7. Inwestycje: selektywne dokapitalizowanie rolnictwa

Tabela 14 pokazuje, że w latach 2000–2007 wzrost łącznej wartości inwestycji w rolnictwie był wyraźnie szybszy w nowych krajach członkowskich niż w pięciu wybranych krajach UE-15. Zjawisko to było spowodowane poprawą dochodów rolniczych w tej pierwszej analizowanej grupie krajów w 2004 roku i w latach następujących. Roczna wartość inwestycji w rolnictwie w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych i jednostkę nakładów pracy pozostawały jednak w nich nadal na znacznie niższym poziomie niż w UE-15 i pochłaniały tylko dwukrotnie niższy odsetek wartości dodanej. Ogólnie rzecz biorąc, było to zależne od kraju i typu gospodarstwa, ale niedokapitalizowanie w stosunku do UE15 było ciągle bardzo duże.

Rozmach inwestycyjny najbardziej wydajnych gospodarstw, wywołany trwającą restrukturyzacją i polityką krajową oraz wspólnotową, szybciej podnosi średnią produktywność kapitału w nowych krajach członkowskich niż w krajach UE-15.

Tabela 14

**Dynamika zmian wartości inwestycji brutto (w euro, ceny bieżące)
w latach 2000–2007**

Kraje	2000	2004	2005	2006	2007
Polska	100	114,2	144,7	134,9	186,4
Węgry	100	112,4	116,9	95,6	130,3
Czechy	100	151,6	194,9	212,6	222,7
Słowacja	100	48,5	116,3	69,1	104,5
Słowenia	100	100,4	113,2	125,3	135,5
Litwa	100	177,2	167,8	222,1	.
Estonia	100	233,1	370,0	386,8	330,9
Rumunia	100	97,7	86,6	184,1	175,5
Francja	100	102,1	106,4	110,3	118,8
Niemcy	100	110,2	102,3	114,8	122,7
Holandia	100	98,1	99,1	104,6	117,6
Włochy	100	126,7	125,9	127,1	130,9
Hiszpania	100	113,2	114,7	124,7	120,6

Źródło: Komisja Europejska.

2.2.8. Handel zagraniczny: ewolucja według wartości

Przeprowadzona (na podstawie umowy o podwójnym zerze) w latach 2000-2003 częściowa liberalizacja handlu żywnością pomiędzy krajami kandydującymi a UE znacząco zwiększyła wymianę handlową w tym zakresie. Eksport krajów kandydujących do UE wzrósł o 34%, zaś import o 18%, co doprowadziło do stabilizacji ich ujemnego salda na poziomie około 2 miliardów euro (tab. 15).

Tabela 15

Handel zagraniczny artykułami rolno-spożywczymi^a nowych państw członkowskich w latach 2000-2005 (w mln euro)

Wyszczególnienie		2000	2001	2002	2003	2004	2005
UE-10	Eksport do UE-15	3486	4064	4238	4685	6350	8339
	Import z UE-15	5400	5992	6370	6364	8890	10864
	Saldo z UE-15	-1914	-1928	-2132	-1679	-2540	-2525
	Saldo z państwami trzecimi	-257	16	-115	61	592	1450
	Saldo łączne	-2171	-1912	-2247	-1618	-1948	-1075
UE-12 ^b	Eksport do UE-15	3866	4573	4833	5285	7033	9134
	Import z UE-15	5965	6700	7135	7186	9854	12027
	Saldo z UE-15	-2099	-2127	-2302	-1901	-2821	-2893
	Saldo z państwami trzecimi	-629	-603	-529	-664	-133	698
	Saldo łączne	-2728	-2730	-2831	-2565	-2954	-2195

^a Pozycje 1-24 PKD, bez ryb i produktów rybnych.

^b Łącznie z Cyprzem i Malcią.

Źródło: Eurostat, Komisja Europejska, obliczenia własne autora.

W kolejnych latach handel rozwijał się jeszcze dynamiczniej: od 2003 do 2005 roku eksport i import artykułów rolno-żywnościowych nowo przyjętych krajów do UE wzrósł odpowiednio o 78% i 71%. Jednakże ze względu na niski stopień pokrycia importu eksportem nastąpiło pogorszenie salda obrotów z UE-15 o około jedną trzecią (średnie z lat 2004-2005 w relacji do średniej z lat 2000-2003). Pogorszenie to zostało jednak zrekompensowane gwałtownym wzrostem eksportu rolno-spożywczego do krajów trzecich, głównie z Polski do krajów WNP, jak również do innych nowych państw członkowskich. Po raz pierwszy od 1990 roku Polska stała się eksporterem netto artykułów rolno-spożywczych w 2003 r., a w latach kolejnych umocniła swą pozycję. W 2005 roku Polska stała się również eksporterem netto w handlu artykułami rolno-żywnościowymi z UE-15. Równie dynamicznie choć na mniejszą skalę, rozwijała swój eksport również Litwa, Węgry natomiast odnotowały tendencję spadkową w eksporcie (łącznie i do UE-15), a w Rumunii urósł import.

Tabela 17 zawiera salda wymiany handlowej produktami rolno-spożywczymi w ramach Wspólnoty i poza nią, po rozszerzeniu UE w roku 2004 i 2007, przy czym definicja produktu nieco się różni od tej użytej w poprzednich tabelach.

W 2006 roku polski eksport netto nadal wykazywał znaczny wzrost, zarówno w ujęciu globalnym, jak i w ramach Wspólnoty, a w 2007 roku osiągnął podobny rezultat. Eksport Węgier wzrósł w obu ujęciach dzięki zwiększeniu światowych cen zbóż. Natomiast import czeski, słowacki, słoweński, łotewski i estoński rósł

dalej, pogarszając saldo ich wymiany handlowej. Ogółem import netto artykułów rolno-spożywczych krajów włączonych do UE w 2004 roku wzrastał nadal i osiągnął ujemny poziom salda 2,2 mld euro w 2007 roku. Trzeba jednak podkreślić, że deficyt ten był w 3/4 rekompensowany przez eksport do państw trzecich.

Przystąpienie Rumunii i Bułgarii w 2007 roku do UE niemal dwukrotnie powiększyło deficyt wewnątrzspółnotowej wymiany handlowej nowych państw członkowskich, który osiągnął poziom 4,2 mld euro i był w 30% rekompensowany przez eksport netto poza UE. Ponadto, według innych danych, środki przedakcesyjne, a następnie integracja tych państw ze Wspólnotą pozwoliły powiększyć udział UE-15 w ich wymianie handlowej z 1/2 w 1994 roku do 3/4 w 2007 roku.

Tabela 16

Saldo handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi^a poszczególnych nowych państw członkowskich w latach 2000-2005 (w mln euro)

Kraje handlujące	Kontrahenci	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Polska	UE-15	-651	-643	-627	-136	-137	111
	Poza UE	-129	83	76	338	671	1285
	Łącznie	-780	-560	-551	202	534	1396
Węgry	UE-15	576	714	675	635	433	205
	Poza UE	695	797	731	674	619	676
	Łącznie	1271	1511	1406	1309	1052	881
Czechy	UE-15	-441	-516	-690	-720	-1093	-1157
	Poza UE	-153	-187	-271	-281	-89	221
	Łącznie	-594	-703	-921	-1001	-1182	-936
Słowacja	UE-15	-252	-271	-266	-238	-241	-269
	Poza UE	-166	-233	-204	-153	-207	-334
	Łącznie	418	-504	-470	-391	-448	-603
Słowenia	UE-15	-282	-319	-313	-324	-446	-427
	Poza UE	-64	-45	-29	-101	-63	-148
	Łącznie	-346	-364	-342	-425	-509	-575
Litwa	UE-15	-94	-95	-127	-114	-85	45
	Poza UE	-31	31	14	70	55	73
	Łącznie	-125	-64	-113	-44	-30	118
Łotwa	UE-15	-167	-171	-190	-178	-212	-207
	Poza UE	-176	-190	-204	-205	-200	-170
	Łącznie	-343	-361	-394	-383	-412	-377
Estonia	UE-15	-211	-244	-239	-216	-231	-262
	Poza UE	-100	-81	-98	-139	-115	-65
	Łącznie	-311	-325	-337	-355	-346	-327
Rumunia	UE-15	-159	-192	-268	-268	-330	-441
	Poza UE	-512	-699	-538	-798	-834	-929
	Łącznie	-312	-325	-337	-355	-346	-327
Bułgaria	UE-15	-20	-7	98	46	49	73
	Poza UE	134	80	124	73	109	177
	Łącznie	114	73	222	119	158	250

^a Pozycje 1-24 PKD, bez ryb i produktów rybnych.

Źródło: Eurostat, Komisja Europejska, obliczenia własne autora.

Tabela 17

**Saldo handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi^a w latach 2004-2007
(w mln euro)**

Kraje handlujące	Kontrahenci	2004	2005	2006	2007
Polska	Do UE	150	676	1166	1083
	Poza UE	404	710	610	571
	Łącznie	554	1386	1776	1654
Węgry	Do UE	333	143	123	519
	Poza UE	471	691	805	1087
	Łącznie	804	834	928	1606
Czechy	Do UE	-730	-974	-1351	-1319
	Poza UE	-13	-37	66	57
	Łącznie	-743	-1011	-1285	-1262
Słowacja	Do UE	-272	-573	-608	-848
	Poza UE	-7	-5	20	43
	Łącznie	-279	-578	-588	-805
Słowenia	Do UE	-391	-551	-465	-495
	Poza UE	14	-25	-152	-243
	Łącznie	-279	-576	-617	-738
Litwa	Do UE	-35	-8	-202	-128
	Poza UE	-40	124	297	445
	Łącznie	-75	116	95	321
Łotwa	Do UE	-271	-384	-489	-520
	Poza UE	-3	5	31	93
	Łącznie	-274	-379	-458	-427
Estonia	Do UE	-205	-339	-360	-517
	Poza UE	4	0	58	152
	Łącznie	-201	-339	-302	-365
UE-8	Do UE	-1421	-2010	-2186	-2205
	Poza UE	830	1463	1735	1536
	Łącznie	-591	-547	-451	-669
Rumunia	Do UE	.	.	.	-2153
	Poza UE	.	.	.	-330
	Łącznie	.	.	.	158
Bułgaria	Do UE	.	.	.	-172
	Poza UE	.	.	.	158
	Łącznie	.	.	.	-172
UE-10	Do UE	.	.	.	-4222
	Poza UE	.	.	.	1208
	Łącznie	.	.	.	-3014

^a Pozycje 1-24 PKD, bez ryb i produktów rybnych.

Źródło: Eurostat, Komisja Europejska, obliczenia własne autora.

2.2.9. Wymiana i bilans handlu ważniejszymi produktami rolnymi

Tabela 18 zawiera informacje o zmianach bilansów głównych artykułów rolno-spożywczych w nowych państwach członkowskich w latach 2002-2008 i w 2008 roku dla UE-15. Informacje te zestawiono na podstawie rocznych prognoz Komisji Europejskiej.

Tabela 18

**Ewolucja bilansów podstawowych artykułów rolno-żywnościowych
w nowych państwach członkowskich w latach 2002-2008 i bilanse UE-15 w 2008 roku
(w mld euro)**

Wyszczególnienie	UE-10 2002	UE-10 2003	UE-10 2004	UE-10 2005	UE-10 2006	UE-12 2007	UE-12 2008p	UE-15 2008p
Zboża								
produkcja	53,4	45,0	62,8	58,1	50,2	63,7	85,9	225,9
spożycie	50,8	47,4	52,2	48,9	35,1	56,0	56,0	214,9
saldo	2,6	-2,40	10,6	9,2	15,1	7,7	29,9	11,0
Oleiste								
produkcja	3,5	3,6	4,9	4,4	4,7	7,1	9,7	15,4
spożycie	2,9	3,0	2,4	3,3	3,4	4,9	6,1	36,4
saldo	0,6	0,6	2,5	1,1	1,3	2,2	3,6	-21,0
Wołowina^a								
produkcja	0,63	0,64	0,66	0,62	0,63	0,97	0,99	7,3
spożycie	0,50	0,50	0,52	0,47	0,48	0,71	0,68	7,8
saldo	0,13	0,14	0,14	0,15	0,15	0,26	0,31	-0,5
Wieprzowina^a								
produkcja	3,28	3,53	3,27	3,18	3,36	3,82	3,55	19,0
spożycie	3,14	3,27	3,36	3,33	3,41	4,54	4,11	16,8
saldo	0,14	0,26	-0,90	-0,15	-0,05	-0,72	-0,56	2,2
Drób^b								
produkcja	1,73	1,80	1,88	1,91	2,02	2,47	2,51	6,71
spożycie	1,65	1,82	1,80	1,83	1,83	2,51	2,52	6,74
saldo	0,08	-0,02	0,08	0,08	0,19	-0,04	-0,01	-0,03
Mleko								
produkcja	22,1	21,8	21,6	21,9	21,7	28,3	28,5	120,3
dostawy	15,5	15,5	16,0	17,0	17,6	18,8	19,0	114,6
kg mleka/krowa mleczna	4501	4641	4724	4830	4985	4509	4623	6745
Sery								
produkcja	0,90	0,87	0,91	0,97	1,03	1,19	1,20	7,77
spożycie	0,82	0,77	0,81	0,85	0,91	1,12	1,13	7,45
saldo	0,08	0,10	0,10	0,12	0,12	0,07	0,07	0,32
Masło								
produkcja	0,29	0,27	0,26	0,26	0,25	0,26	0,25	1,91
spożycie	0,25	0,24	0,21	0,21	0,22	0,22	0,22	1,84
saldo	0,04	0,03	0,05	0,05	0,03	0,04	0,03	0,07
Mleko w proszku								
produkcja	0,24	0,24	0,20	0,20	0,17	0,19	0,16	0,70
spożycie	0,10	0,08	0,05	0,04	0,06	0,09	0,09	0,57
saldo	0,14	0,16	0,15	0,15	0,11	0,10	0,10	0,13

^a Mięso w ekwiwalencie półtuszy.

^b W latach 2007 i 2008 jedynie kurczaki.

p – Prognoza.

Źródło: Prospects for agricultural markets and income in the European Union (roczniki 2006-2009). Komisja Europejska, obliczenia własne autora.

Liczby zestawione w tabeli 18 wymagają komentarzy, a mianowicie:

- umacniała się nadwyżka zbóż w nowych państwach członkowskich; w przeciętnych warunkach pogodowych wyniosła 10-15 mln ton w 2008 roku. Nad-

wyżka nie była efektem wzrostu produkcji, ale spadku zużycia zbóż na pasze dla zwierząt, który był spowodowany poprawą efektywności żywienia. Zdecydowaną większość tej nadwyżki pochłonęła UE-15;

- nadwyżka nasion roślin oleistych osiągnęła 3,6 mln ton w 2008 roku i była spowodowana szybszym wzrostem ich produkcji w stosunku do konsumpcji;
- nadwyżka wołowiny była w dużej mierze wynikiem tradycyjnego eksportu do UE-15 krów rzeźnych i żywych cieląt oraz produktów ubocznych produkcji mleka, które cechuje niskie zużycie w nowych państwach członkowskich. Eksport ten z krajów UE-10 (głównie z Polski) wzrósł prawie dwukrotnie pod koniec analizowanego okresu w porównaniu z sytuacją z lat 1995-1999 z następujących powodów: (1) masowa rezygnacja z chowu krów przez małe gospodarstwa, (2) trend spadkowy w konsumpcji wołowiny na rzecz zwiększenia konsumpcji mięsa drobiowego i (3) powiększenie w 2000 roku unijnego kontyngentu na import żywego bydła, a później pełny dostęp do rynku UE w latach 2004 i 2007. W 2008 roku nadwyżka wołowiny w krajach UE-12 wyniosła 306 tysięcy ton;
- wieprzowina miała wciąż największy udział w konsumpcji mięsa w nowych państwach członkowskich, a popyt na nią zwiększał się w analizowanym okresie wraz ze wzrostem siły nabywczej ludności. Po przystąpieniu krajów UE-10 do UE produkcja nie nadążała już za popytem z przyczyn strukturalnych, ograniczających możliwości poprawy konkurencyjności tego produktu, pomimo wdrożenia drobnych usprawnień w tym zakresie. Chodzi przede wszystkim o niski poziom koncentracji produkcji, organizacji handlu i niewłaściwą jakość tego produktu. W związku z tym nowe państwa członkowskie kierowały swoje nadwyżki wieprzowiny do krajów trzecich, głównie WNP, a od 2004 roku stały się znaczącymi importerami netto wieprzowiny, głównie z krajów UE-15. Przyjęcie do UE Rumunii i Bułgarii w 2007 roku znacząco pogłębiło ten deficyt;
- kraje UE-10 powiększały szybko swoją produkcję mięsa drobiowego, a produkcja znacznie przekraczała poziom konsumpcji krajowej, i tak już zwiększonej dzięki niskim cenom w stosunku do innych rodzajów mięsa. W efekcie odnotowano szybki wzrost wymiany handlowej mięsem drobiowym z UE-15, co oznacza znaczący postęp w podnoszeniu konkurencyjności tego rodzaju produktu. To dodatnie saldo handlowe przekształciło się jednak w ujemne, po przystąpieniu Rumunii i Bułgarii do UE;
- całkowita produkcja mleka w nowych państwach członkowskich utrzymała się w analizowanym okresie na niemal tym samym poziomie, ale w różnych państwach tempo modernizacji gospodarstw było odmienne. Pojawiło się kilka „krajów mleka”, zwłaszcza w Polsce i na Litwie, gdzie powstały wyspecjalizowane gospodarstwa, przypominające te z Europy Zachodniej, oraz przemysł przetwórczy na odpowiednim poziomie zaawansowania technologicznego i organizacyjnego. Wskaźnik odbioru mleka od producentów wzrósł w krajach UE-10 z 70% w 2002 roku do 81% w 2006 roku, ale w 2007 roku spadł do 66% po przystąpieniu Rumunii i Bułgarii. Według innego badania, przeprowadzo-

nego przez Komisję Europejską i obejmującego lata 1999-2005²⁴, całkowity eksport netto mierzony ekwiwalentem mleka pozostawał na niemal niezmiennym poziomie 200 tys. ton aż do 2003 roku. W latach 2004 i 2005 podniósł się gwałtownie do poziomu 800 tys. ton, w tym około 750 tys. ton do UE-15. Eksport netto serów dojrzewających wzrósł z 60 tys. ton w 1999 roku do 120 tys. ton w 2005 roku., w tym 40 tys. ton do UE-15, a 30 tys. ton do WNP. Eksport netto masła i mleka w proszku również zwiększał się i osiągnął odpowiednio 48 tys. ton i 153 tys. ton. Większość tego eksportu kierowana była do UE-15.

Dla innych ważnych produktów dostępne źródło informacji pozwala sformułować spostrzeżenia odnoszące się do nowych krajów członkowskich, które można zreasumować następująco:

- postępował spadek importu netto oliwy i tłuszczów roślinnych, do poziomu około 250 tys. ton, w tym 90% z krajów UE-15;
- równowaga w handlu zagranicznym makuchami, śrutami poekstrakcyjnymi i produktami ubocznymi z produkcji oliwy z oliwek miało miejsce w 1999 roku, a od owego czasu zaznaczyła się tendencja wzrostowa eksportu netto, który w 2005 roku wyniósł 2 mln ton, w tym około 1,5 mln ton wyeksportowano do UE-15;
- wzrastał import netto ziemniaków: w 2005 roku wyniósł 120 tys. ton, w tym 150 tys. ton z krajów UE-15;
- od 2002 roku malał import netto warzyw i w 2005 roku wyniósł on 150 tys. ton, w tym około 200 tys. ton z UE-15;
- import netto owoców wykazywał tendencję rosnącą od 2003 roku; w 2005 roku osiągnął poziom blisko 1 mln ton, w tym 1,25 mln ton z UE-15;
- od dłuższego czasu widoczna była tendencja wzrostowa importu netto win; import ten w 2005 roku osiągnął poziom 1,5 mln hektolitrów (rosł import z krajów WNP, zaś w handlu tym rodzajem produktu z UE-15 występowała stagnacja);
- eksport netto owoców i warzyw przetworzonych zwiększał się powoli od 2002 roku, by w 2005 roku osiągnąć poziom około 460 tys. ton, w tym 300 tys. ton do UE-15 i 250 tys. ton do WNP; branża przetwórcza została zmodernizowana i dzięki temu zdołano uniknąć problemów związanych ze zbytym świeżych produktów, zwłaszcza owoców;
- poczynając od 2002 roku, rósł znacząco eksport netto cukru, który w 2005 roku wyniósł około 1 mln ton, w tym 300 tys. ton wyeksportowano do UE-15 i tyle samo do WNP. Dzięki modernizacji i restrukturyzacji cukrowni, zrealizowanych głównie z udziałem kapitału zagranicznego, przemysł cukrowniczy stał się rentowny. Swój udział w modernizacji i restrukturyzacji sektora miał również wspólnotowy system funkcjonowania rynku cukru, bardziej korzystny niż dawne systemy krajowe.

²⁴ Komisja Europejska, DG ds. Rolnictwa i Rozwoju Wsi, handel produktami rolnymi – statystyki, archiwum. Aktualizacja tych danych nie było możliwa, ponieważ baza danych Eurostatu COMEXT nie podaje wymaganych danych w podziale na produkty.

ALAIN POULIQUEN

Institut National
des Recherches Agronomiques (INRA)
France

INTEGRATION OF THE EASTERN EUROPEAN COUNTRIES
WITH THE EUROPEAN UNION: FROM BOOM TO CRISIS
IN AGRICULTURE (part 1)

Summary

The article discusses the problems related to the accession of the Central and Eastern European countries to the European Union in 2004 and 2007. It presents the condition of agriculture in those countries right before the accession, paying particular attention to dual nature of agriculture, where small farms located next to farmers' houses coexisted with large state-owned and cooperative agricultural holdings. The article then describes structural changes in the agriculture of those countries, caused by the transformation of political and economic systems which led to ownership changes. As a result, new types of agricultural holdings appeared with various forms of ownership and different legal status, while the agricultural production decreased. The level and scope of aid for those countries before and after the accession to the European Union were also discussed, with special emphasis on direct payments. The positive impact of the Common Agricultural Policy on agriculture in new Member States was emphasized. However, despite a significant progress made, agriculture in those countries is still characterised by the lower land and workforce productivity than in the EU-15. New Member States, in particular Poland, Hungary and Lithuania, have achieved a significant progress in foreign trade in agricultural products.